

३०

श्रीगणेशाय नमः

श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
॥ अथ रुद्रशापविमोचनम्॥

अस्य श्रीविष्णोदिव्यसहस्रनामशापविमोचनमन्त्रस्य गहादेव ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः, श्रीरुद्रानुग्रहशक्तिर्देवता, सुरेशः शरणं शर्मेति बीजम्, अनन्तोहुत भुग्भोक्तेति शक्तिः, सुरेशरायेति कीलकं रुद्रशापविमोचने विनियोगः। ऋष्यादिन्यासः:- श्रीमहादेवर्षये नमः शिरसि। अनुष्टुप्छन्दसे नमः मुखे। श्रीरुद्रानुग्रहशक्तिर्देवतायै नमः हृदये। सुरेशः शरणं शर्मेति बीजाय नमः गुह्ये। अनन्तो हुतभुग्भोक्तंति शक्तये नमः पादयोः। सुरेशरायेति कीलकाय नमः सर्वाङ्गे।

करन्यासः- ३० क्लीं ह्रां अंगुष्ठाभ्यां नमः। ३० ह्रीं तर्जनीभ्यां नमः।
३० हूं पद्मपाभ्यां नमः। ३० हैं अनामिकाभ्यां नमः।
३० हौं कनिष्ठिकाभ्यां नमः। ३० हः करतलकरपृष्ठाभ्यां नमः।

अङ्गन्यासः- ३० क्लीं ह्रां हृदयाय नमः। ३० ह्रीं शिरसे स्वाहा।
३० हूं शिखायै वषट् ३० हैं कवचाय हुम्।
३० हौं नेत्रत्रयाय वौषट् ३० हः अस्त्राय फट्।

अथ ध्यानम्- तपालश्यामलतनुं पीतकौशेववाससम्।
वर्णमूर्तिमयं देवं ध्यायेन्नारायणं विभुम्।

अथ मंत्रः-

३० क्लीं हं ह्रां हीं हैं हौं हः स्वाहा इति मन्त्रं शतवारं वा दशवारं वा जप्त्वा किञ्चिज्जलं क्षिप्त्वा प्रार्थयेत्।

अस्य श्रीविष्णोः सहस्रनामस्तवस्य रुद्रशापविमुक्तो भव इति प्रार्थनानन्तरं सहस्रनामपटनं कुर्यात्। विष्णोः सहस्रनामां यो न कृत्वाशापमोचनम् पठेच्छुभानि सर्वाणि तस्य स्युर्निष्कलानि तु। इत्यगस्तिसंहितायां विष्णोःसहस्रनामा रुद्रशापविमोचनविधिः समाप्तः शुभम्।

३०

श्रीपरमात्मने नमः

अथ श्रीविष्णुसहस्रनामस्तोत्रम्
(शाङ्करभाष्ययुतम्)

यस्य स्परणमात्रेण जन्मसंसारवन्धनात्। विमुच्यते नपस्तस्मै विष्णावे प्रभविष्णावे ॥। नमः समस्तभूतानामादिभूताय भूभृते । अनेकरूपरूपाय विष्णावे प्रभविष्णावे ॥।

॥ अथ श्रीमज्जगहस्तशङ्कराचार्यविरचितं भाष्यम् ॥

सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्षिलष्टकारिणे ।
नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥१॥
कृष्णादैपायनं व्यासं सर्वलोकहिते रतम् ।
वेदान्तभास्करं वन्दे शमादिनिलयं मुनिम् ॥२॥
सहस्रमूर्तेः पुरुषोत्तमस्य सहस्रनेत्राननपादवाहोः ।
सहस्रनामां स्तवनं प्रशस्तं निरुच्यते जन्मजरादिशान्तर्यै ॥३॥

वैशम्पायनो जनमेजयमुवाच-

श्रुत्वा धर्मनिशेषेण पावनानि च सर्वशः ।
युधिष्ठिरः शान्तनवं पुनरेवाभ्यभापत ॥१॥

धर्मान् अभ्युदयनिःश्रेवसोत्पत्तिहेतुभूतान् चोदनालक्षणान् अशेषेण कात्स्वर्येन पावनानि पापक्षयकराणि धर्मरहस्यानि च भवंशः सर्वप्रकारैः श्रुत्वा युधिष्ठिरो धर्मपुत्रः शान्तनवं शान्तनुसुतं भीमं सकलपुरुषार्थसाधनं सुखसम्पाद्यम् अल्यप्रयासम् अनल्पफलम् अनुकूलिति कृत्वा पुनः भूय एव अभ्यभापत प्रशस्तं कृतवान् ॥१॥

युधिष्ठिर उवाच—

किमेकं दैवतं लोके किं वाप्येकं परायणम् ।

स्तुवन्तः कं कर्मचन्तः प्राप्नुयुर्मनवाः शुभम् ॥२॥

किमेकं दैवतं देव इत्यर्थः, स्वार्थं तद्वित्प्रत्ययविधानात्, लोके लोकनहेतुभूते समस्तविद्यास्थाने उक्तम् 'यदाज्ञया प्रवर्तन्ते सर्वे' इति प्रथमः प्रश्नः।

किं वाप्येकं परायणम् अस्मिन्लोके एकं परायणं च किम्? परम् अयनं प्राप्तव्यं स्थानं यस्मिन्निरीक्षिते—

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।'

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे पराकरे॥' (मु० ३० २१२।८)

इति श्रुतेः हृदयग्रन्थिर्भिद्यते।

यस्य विज्ञानपात्रेणानन्दलक्षणो मोक्षः प्राप्यते; यद्विद्वान् विभेति कुत्थन्; यत्प्रविष्टस्य न विद्यते पुनर्भवः; यस्य च वेदनात्तदेव भवति, 'व्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' (मु० ३० ३। २। ९) इति श्रुतेः। यद्विद्वायापरः पन्था नृणां नास्ति, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (शे० ३० ६। १५) इति श्रुतेः।

तदुक्तमेकं परायणं लोके यत्तत् किमिति द्वितीयः प्रश्नः।

कं कतमं देवं स्तुवन्तः गुणसङ्कीर्तनं कुर्वन्तः, कं कतमं देवम् अर्चन्तः बाह्यमात्मन्तरं चार्चनं वहुविधं कुर्वन्तः मानवा मनुसुताः शुभं कल्याणं स्वर्गादिफलं प्राप्नुयुः लभेरनिति पुनः प्रश्नद्वयम् ॥२॥

को धर्मः सर्वधर्माणां भवतः परमो मतः ।

किं जपन्मुच्यते जन्मुर्जन्मसंसारबन्धनात् ॥३॥

को धर्मः पूर्वोक्तलक्षणः सर्वधर्माणां सर्वेषां धर्माणां मध्ये भवतः परमः प्रकृष्टो मतः अभिप्रेत इति पञ्चमः प्रश्नः।

किं जपन् किं जप्यं जपन् उच्चोपांशुमानसलक्षणं जपं कुर्वन् जनुः जननर्धर्मा। अनेन जन्मुशब्देन जपार्चनस्तवनादिपु यथायोग्यं सर्वप्राणिनामधिकारं सूचयति जन्मसंसारबन्धनात् जन्म अज्ञानविजृम्भितानामविद्याकार्याणामुपलक्षणम्, संसारोऽविद्या तात्त्वां जन्म संसाराभ्यां यद्वृभन्ते तस्मात् मुच्यते मुक्तो भवतीति पष्ठः प्रश्नः।

मुच्यते जन्म संसारबन्धनादितीदमुपलक्षणम् इतरेषां फलानामपि एतद्ग्रहणं मोक्षस्य प्राधान्यख्यापनार्थम् ॥३॥

किमेकमिति पटप्रश्नाः कथिताः। तेषु पाश्चात्योऽनन्तरो जप्यविषयः पष्ठः प्रश्नोऽनेन श्लोकेन परिहिते।

श्रीभीष्म उत्तरमुवाच—

जगत्प्रभुं देवदेवमनन्तं पुरुषोत्तमम् ।

स्तुवन्नामसहस्रेण पुरुषः सततोत्थितः ॥४॥

सर्वेषां वहिरन्तः शत्रूणां भयहेतुभीष्मः मोक्षधर्मादीनां प्रवक्ता सर्वज्ञः।

जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तस्य प्रभुं स्वामिनम्, देवदेवं देवानां ब्रह्मादीनां देवम्, अनन्तं देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नम्, पुरुषोत्तमं क्षराक्षराभ्यां कार्यकारणाभ्यामुत्कृष्टम्, नामसहस्रेण नामा सहस्रेण स्तुवन् गुणान् सङ्कीर्तयन् सततोत्थितो निरन्तरमुद्युक्तः। पुरुषः पूर्णत्वात् पुरि शयनाद्वा पुरुषः— 'सर्वदुःखकातिगो भवेत्' इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥४॥

उत्तरेण श्लोकेन चतुर्थः प्रश्नः समाधीयते—

तमेव चार्चयन्नित्यं भक्त्या पुरुषमव्ययम् ।

ध्यायंस्तुवन्नमस्वंश्च यजमानस्तमेव च ॥५॥

तमेव चार्चयन् बाह्यार्चनं कुर्वन् नित्यं सर्वेषु कालेषु भक्तिर्भजनं तात्पर्यं तया भक्त्या लूपमव्ययं विनाशक्रियारहितम्, तमेव च ध्यायन्

आध्यन्तरार्चनं कुर्वन्, स्तुवन् पूर्वोक्तेन नमस्यन् नमस्कारं कुर्वन्, पूजाशेषभूतमुभयं स्तुतिनमस्कारलक्षणं यजमानः पूजकः फलभोक्ता।

अथवा, अर्चयन्नित्यनेनोभयविधर्मर्चनमुच्यते। ध्यायंस्तुवन्नमस्यशेष्यनेन मानसं वाचिकं कायिकं चोच्यते॥५॥

तृतीयं प्रश्नं परिहरति उत्तरस्त्रिभिः पादैः—

अनादिनिधनं विष्णुं सर्वलोकमहेश्वरम्।

लोकाध्यक्षं स्तुवन्नित्यं सर्वदुःखातिगो भवेत्॥६॥

अनादिनिधनं पदभावविकारवर्जितम्, विष्णुं व्यापनशीलम्, सर्वलोक्यते इति लोको दृश्यवर्गो लोकस्तस्य नियन्तृणां ब्रह्मादीनामपीश्वरत्वात् सर्वलोकमहेश्वरः तम्, लोकं दृश्यवर्गं स्वाभाविकेन दोधेन साक्षात्प्रश्यतीति लोकाध्यक्षः तं, नित्यं निरन्तरं स्तुवन् सर्वदुःखातिगो भवेद् इति त्रयाणां स्तवनार्चनजपानां साधारणं फलवचनम्। सर्वाण्याध्यात्मिकादीनि दुःखान्यतीत्य गच्छतीति सर्वदुःखातिगो भवेत् स्यात्॥६॥

पुनरपि तपेव सुत्यं विशिनष्टि—

ब्रह्मण्यं सर्वधर्मज्ञं लोकानां कीर्तिवर्धनम्।

लोकनाथं महद्भूतं सर्वभूतभवोद्भवम्॥७॥

ब्रह्मण्यं ब्रह्मणे स्वप्ते ब्राह्मणाय तपसे श्रुतये हितम्, सर्वान् धर्मान् जानातीति सर्वधर्मज्ञः तं लोकानाम् प्राणिनां कीर्तयः यशांसि स्वशक्त्यानुप्रवेशेन वर्धयतीति तं लोकैर्नाथ्यते लोकानुपत्तापयते शास्ते लोकानामीष्ट इति वा लोकनाथः तम्, महद् ब्रह्म-विश्वोत्कर्षेण वर्तमानत्वात्— महद्भूतं परमार्थसत्यम् सर्वभूतानां भवः संसारे वत्सकाशादुद्भवतीति सर्वभूतभवोद्भवः तम्॥७॥

पञ्चमं प्रश्नं परिहरति—

एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः।

यद्यक्त्या पुण्डरीकाक्षं स्तवैरचेन्नरः सदा॥८॥

सर्वेषां चोदनालक्षणामां धर्माणामेष वक्ष्यमाणो धर्मोऽधिकतम् इति मे मम मतः अभिप्रेतः, यद्यक्त्या तात्पर्येण पुण्डरीकाक्षं हृदयपुण्डरीके प्रकाशमानं वासुदेवं स्तवैर्गुणसङ्कीर्तनलक्षणैः स्तुतिभिः सदार्चेत् सत्कारपूर्वकमर्चनं करोति नरः मनुष्य इति यद् एष धर्म इति सम्बन्धः।

अस्य स्तुतिलक्षणस्यार्चनस्याधिक्ये किं कारणम्? उच्यते—

हिसादिपुरुपान्तरद्रव्यान्तरदेशकालादिनियमानपेक्षत्वम् आधिक्ये कारणम्।

‘ध्यायन् कृते यजन् यज्ञस्त्रेतायां द्वापरेऽर्चयन्।

यदापोति तदापोति कलौ सङ्कीर्त्य वेशवम्॥

इति विष्णुपुराणे (६.२.१७)।

‘जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः।

कुर्यादन्यन्तं वा कुर्यान्मन्त्रो ब्राह्मण उच्यते॥।

इति मानवं वचनम् (मनु० २.८७)।

‘जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः परमो धर्म उच्यते।

अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते॥।

इति महाभारते। ‘यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि’ (गोता १०। २५) इति भगवद्वचनम्। एतत्सर्वमभिप्रेत्य ‘एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः।’ (वि० स० ८) इत्युक्तम्॥८॥

द्वितीयं प्रश्नं समाधत्ते—

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः।

परमं यो महद्ब्रह्म परमं यः परायणम्॥९॥

परमं प्रकृष्टं महद् वृहत् तेजः चैतन्यलक्षणं सर्वावभासकम्, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्दः।' (तै० ब्रा० ३। १२। १७) 'तद्देवो ज्योतिं ज्योतिः।' (बृ० ठ० ४। ४। १६) 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकम्' (मु० ठ० २। २। १०) इत्यादिश्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः।' (गीता १५। १२) इत्यादिस्मृतेश्च।

परमं तपः तपत आज्ञापयतीति तपः, 'य इमं च लोकं परं च लोकः सर्वाणि च भूतानि योऽन्तरो यमयति' (बृ० ठ० ३। ७। १) इत्यन्तर्यामि ब्राह्मणे सर्वनियन्त्रत्वं श्रूयते। 'भीषास्माहातः पवते भीषोदेति सूर्यः। भीषासमादग्निशेन्द्रश मृत्युर्धावति पञ्चमः।' (तै० ठ० २। ८। १) इत्यादितैतिरीयके। तपतीष्ट इति वा तपः तस्यैश्वर्यमनवच्छिन्नमिति प्रहत्त्वम् 'एष सर्वेश्वरः।' (मा० ठ० ६) इत्यादिश्रुतेः। परमं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म महनीयतया महत्। परमं प्रकृष्टं पुनरावृत्तिशङ्कारहितम्। परायणं परम् अयनं परायणम्। परमग्रहणात् सर्वत्र अपरं तेजः आदित्यादिकं व्यावर्त्यते। सर्वत्र यो देव इति विशेष्यते च—

यो देवः परमं तेजः परमं तपः परमं ब्रह्म परमं परायणं स एकं सर्वभूतानां परायणमिति वाक्यार्थः॥१०॥

इदानीं प्रथमप्रश्नस्योत्तरमाह—

पवित्राणां पवित्रं यो मङ्गलानां च मङ्गलम्।

दैवतं देवतानां च भूतानां योऽव्ययः पिता ॥१०॥

पवित्राणां पवित्रं पावनानां तीर्थादीनां पवित्रम्। परमस्तु पुमान् ध्यातो दृष्टः कीर्तिः स्तुतः सम्पूजितः स्मृतः प्रणतः पाप्वनः सर्वानुन्मूलयतीति परमं पवित्रम्। संसारवन्धहेतुभूतं पुण्यापुण्यात्पकं कर्म तत्कारणं चाज्ञानं सर्वं नाशयति स्वयाथात्मज्ञानेनेति वा पवित्राणां पवित्रम्।

'रूपमारोग्यमर्थाद्वा भोगांश्चैवानुपङ्गिकान्।

दत्ताति ध्यायतो नित्यमपवर्गदां हरिः॥'

'चिन्त्यमानः समस्तानां क्लेशानां हानिदो हि यः।

समुत्सृज्याखिलं चिन्त्यं सोऽच्युतः किं न चिन्त्यते॥।

'ध्यायेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु।

प्रायश्चित्तं हि सर्वस्य दुष्कृतस्येति वै श्रुतिः॥।

(गरुड० १। २३०। २८)

'संसारसर्पसन्दृष्टचेष्टकभेषजम्।

कृष्णोति वैष्णवं मन्त्रं श्रुत्वा मुक्तो भवेन्नरः॥।

'अतिपातकयुक्तोऽपि ध्यायन्निमिषमच्युतम्।

भूयस्तपस्वी भवति पंक्तिपावनपावनः॥।

'आलोङ्घ्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च सुनः सुनः।

इदमेकं सुनिष्पन्नं ध्येयो नारायणः सदा॥।

(लिङ्ग० २। ७। ११)

'हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्दिः सत्त्वसंस्थितैः।

ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम्॥।

(हरि० ३। ८९। ९)

'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरं॥।

(मु० ठ० २। २। ८)

'यन्नामकीतं भक्त्या विलापनमनुत्तमम्।

मैत्रेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः॥।

(विष्णु० ६। ८। २०)

'अवशंनापि यज्ञान्नि कीर्तिंते सर्वपातकंः।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहवस्तैवंकैरिव॥।

(विष्णु ६। ८। ११)

'ध्यायन् कृतं यजन् यज्ञस्वेतायां द्वापरेऽर्चयन्।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सङ्कीर्त्य केशवम्॥'
(विष्णु० ६। २। १७)

'हरिर्हरति पापानि दुष्टचित्तरूपि स्मृतः।
अनिच्छयापि संस्पृष्टे दहत्येव हि पावकः॥'
(वृ० नारद० १।११।१००)

'ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्तनात्।
तत् सर्वं विलयं याति तोयस्थं लबणं यथा॥'
'यस्मिन्द्वयस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चन्तने
विद्धो यत्र निवेशितात्मपनसो द्वाहोऽपि लोकोऽल्पकः।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः
किं चित्रं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते॥'
(विष्णु० ६। ८। ५७)

'शमायालं जलं वहेस्तमसो भास्करोदयः।
शान्तिः कलौ ह्रावौधस्य नामसङ्कीर्तनं हरेः॥'
'हरेनामैव नामैव नामैव मम जीवनम्।
कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा॥'
(वृ० नारद० १। ४१। १५)

'सुत्ता विष्णुं वासुदेवं विपाणो जायते नरः।
विष्णोः सम्पूजनाग्रित्यं सर्वपापं प्रणश्यति॥'
'सर्वदा सर्वकार्येषु नास्ति तेषाममङ्गलम्।
येषां हृदिस्थो भगवान् मङ्गलायतनां हरिः॥'
(स्कन्द० ५। ३। १५७। ७)

नित्यं सञ्चिन्तयेदेवं योगयुक्तो जनार्दनम्।
सास्य मन्ये परा रक्षा को हिनस्त्वच्युताश्रयम्॥'

'गङ्गस्नानसहस्रेषु पुष्करस्नानकोटिपु।
यत् पापं विलयं याति स्मृते नश्यति तद्दरौ॥'
(गरुड० १। २३०। १८)

'मुहूर्तमपि यो ध्यायेन्नारायणमनामयम्।
सोऽपि शिद्दिमवाप्नोति किंपुनस्तत्परायणः॥'
'प्रायद्विज्ञान्वशेषाणि तपः कर्मात्मकानि चै।
यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम्॥'
(विष्णु० २। ६। ३९)

'कलिकल्मपमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम्।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृद्यत्रापि संस्मृते॥'
(विष्णु० ६। ८। २१)

'सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम्।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिपिवानलः॥'
'यथाग्निरुद्धतशिखः कक्षं दहति सानिलः।
तथा चित्तस्थितो विष्णुर्योगिनां सर्वकिल्बिष्यम्॥'
(विष्णु० ६। ७। ७४)

'एकस्मिन्द्वयतिक्रान्ते मुहूर्ते ध्यानवर्जिते।
दस्युभिर्मुपितेनेव युक्तमाक्रन्दितुं भृशम्॥'
'जनार्दनं भूतपतिं जगदग्नुरं स्मरन् मनुष्यः सततं महामुने।
दुःखानि सर्वाण्यपहन्ति साधयत्यशेषकार्याणि च यात्रभीप्सते॥'
'एवमेकाग्रचितः सन् संस्मरन् मधुसूदनम्।
जन्ममृत्युजराग्राहं संसारात्यं तरिष्यति॥'
'कलावत्रापि दोषाद्ये विषयासक्तमानसः।
कृत्वापि सकलं पापं गोविन्दं संस्मरञ्चृचिः॥'
'वासुदेवे मनो यस्य जपहोमार्चनादिपु।
तस्यान्तरायो मैत्रेय देवेन्द्रत्वादिकं फलम्॥'
(विष्णु० २। ६। ४१)

'लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावपीषत् प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमीशम्।
जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजातमाशु प्रणाशमुपयाति नरस्य पापम्॥'
'एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाक्षमेधावभृथेन तुल्यः।
दशाक्षमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय॥'
(महा शान्ति० ४७। ९०)

अतसीपुप्सङ्काशं पीतवाससमच्युतम्।
ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम्॥'
(महा शान्ति० ४७। ९१)

'शाठयेनापि नमस्कारः प्रयुक्तश्क्रपाणये।
संसारस्थूलवन्धानामुद्वेजनकरो हि सः॥'
इत्यादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवचनेभ्यः।
मङ्गलानां च मङ्गलं मङ्गलं सुखं तत्साधनं तज्जापकं च, तेषामपि
परमानन्दलक्षणं परं मङ्गलमिति मङ्गलानां च मङ्गलम्। दैवतं देवतानां च
देवानां देवः, द्योतनादिभिः समुक्तर्येण वर्तमानत्वात् भूतानां यः अव्ययः
व्ययरहितः पिता जनको यो देवः, स एकं दैवतं लोक इति वाक्यार्थः।

'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा।
कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च॥' (६। ११)
'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै।
तरः ह देवमग्न्यत्वुद्दिग्रकाशं मुकुत्वै शरणमहं प्रपद्ये॥' (६। १८)
इति श्रेताश्वतराणां पन्नोपनिषदि।
'सेयं देवतैक्त' (६। ३। २) 'एकमेवाद्वितीयम्' (६। २। १) इति
छान्दोग्ये।

ननु कथम् एको देवः जीव परयोर्भेदात्?

नः 'तत्पुण्ड्रं तदेवपुण्ड्रविशत्' (तै० उ० २। ६) 'स एपि इह प्रविष्ट'

आनखाग्रेभ्यः' (व० उ० १४।७) इत्यादि श्रुतिभ्योऽविकृतस्य परस्य
बुद्धितद्वृत्तिसाक्षित्वेन प्रवेशश्रवणादभेदः। प्रविष्टानामितरेतरभेदात्
परात्मैकत्वं कथमिति चेत्, न; 'एको देवः बहुधा सन्निविष्टः' (तै० आ०
३। १४) 'एकः सन् बहुधा विचारः' (तै० आ० ३।११) 'त्वमेकोऽसि
बहूनुप्रविष्टः' (तै० आ० ३। १४) इत्येकस्यैव बहुधा प्रवेशश्रवणात्
प्रविष्टानां च न भेदः।

'हिरण्यगर्भः'; (ऋ० व० १०। १२। १) इत्यष्टी मन्त्राः। 'कस्मै
देवाय' इत्यत्र एकारलोपेनैकदैवतप्रतिपादकस्तैत्तिरीयके।

'अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टे रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिक्षा॥।
'वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टे रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव॥।
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिक्षा॥।
'सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्नलिप्यते चाक्षुर्यैर्याह्यदोषैः।
एकनथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः॥।
'एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम्॥।
'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्।
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम्॥।'

इति काठके (२। २। ९-१३)

'ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सत्र व्यभवत् (१। ४। ११)
'नान्यदतोऽस्ति द्रष्टा' (३। ७। २३) इत्यादिब्रह्मदारण्यके।

'अनेजदेकं मनसो जबीयः' (ई० उ० ४) 'तत्र को मोहः कः शोक
एकत्वमनुपश्यतः' (ई० उ० ७) इति ईशावास्ये।

'आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीनान्यत्किञ्चन मिष्टत्' (ऐ० उ० १।१)
'सर्वेषां भूतानामन्तरः पुरुपः स म अत्मेति विद्यात्' (ऐ० आ० ३।४।१०)

'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति।' (ऋ० सं० १। २२। १६४। ४६) 'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति।' 'द्यावाभूमी जनयन्देव एकः।' 'एको दाधारं भुवनानि विश्वा।' 'एक एवानिर्वहुधा समिद्धः।' इति ऋग्वेदे। 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्।' इति छान्दोग्ये (६। २। १)।

'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगो मयि वर्तते ॥' (६। ३१)
विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव धूपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥' (५। १८)
'अहमात्मा गुडाकेशं सर्वभूताशयस्थितः।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥' (१०। २०)
'यदा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥' (१३। ३०)
'यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ॥' (१३। ३३)
'सर्वधर्मान्परित्यन्यं मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥' (१८। ६६)
इति गीतोपनिषत्सु।
'हरिरेकः सदा ध्येयो भवन्दिः सत्त्वसंस्थितैः।
ओमित्येवं सदा विश्राः पठत ध्यात केशवम्॥'

(हरि० ३। ८९। ९)

'आश्चर्यं खलु देवानामेकस्त्वं पुरुषोत्तम।
धन्यश्वासि महाबाहो लोके नान्योऽस्ति कक्षन् ॥'

इति हरिवंशे।

भवति मनोर्महात्म्यख्यापिनी श्रुतिः 'यद्वै किञ्च मनुरवदत्तद्वेषगम्।'

(तै० सं० २। १०। २) इति।

मनुना चोक्तम्—

'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । ।

सम्पश्यन्नात्मयाजी वै स्वाराज्यमधिगच्छति ॥'

इति (मनु० ३२। ९१)

'सृष्टिस्थित्यन्तकरणीं ब्रह्मविष्णुशिवात्मिकाम्।

स संज्ञां याति भगवानेकं एव जनार्दनः॥

(विष्णु० १। २। ६६)

तस्मात्र विज्ञानपृतेऽति किञ्चित् कवचित् कदाचिद् द्विजं वस्तुजातम्।

विज्ञानमेकं निजकर्मभेदाद् विभिन्नचित्तवृहुधाभ्युपेतम्॥

ज्ञानं विशुद्धं विमलं विशोकमशेषलोभादिनिरस्तसङ्गम्।

एकः सदैकः परमः परेशः स वासुदेवो न यतोऽस्ति किञ्चित्॥'

(विष्णु० २। १२। ४३-४४)

'यदा समस्तदेहेषु पुमानेको व्यवस्थितः।

तदा हि को भवान् सोऽहमित्येतद्विफलं वचः॥'

(विष्णु० २। १३। ९१)

'सितनीलादिभेदेन यथैकं दृश्यते नभः।

ध्रान्तदृष्टिभिरात्मापि तथैकः सन्तुष्टक् पृथक्॥

एकः समस्तं यदिहास्ति किञ्चित्तदच्युतो नास्ति परं ततोऽन्यत्।

सोऽहं स च त्वं स च सर्वमेतदात्मस्वरूपं त्यज भेदमोहम्॥

इतीरितस्तेन स राजवर्यस्तत्याज भेदं परमार्थदृष्टिः।'

(विष्णु० २। २६। २२-२४)

यमेनोक्तम्—

'सकलमिदमहं च वासुदेवः परमपुमान् परमेश्वरः स एकः।

इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते ब्रज तान् विहाय दूरात्॥'

(विष्णु० ३। ७। ३२)

यदाह वसुधा सर्वं सत्यमेव दिवौकसः।
अहं भवो भवन्तश्च सर्वं नारायणात्मकम्॥
'विभूतयस्तु यास्तस्य तासामेवं परस्परम्।
आधिक्यं न्यूनता बाध्यबाधकत्वेन वर्तते॥'
(विष्णु ५। १। ३०-३१)

'भवानहं च विश्वात्मनेकं एव हि कारणम्।
जगतोऽस्य जगत्यर्थं भेदेनावां व्यवस्थितौ॥'
(विष्णु ० ५। ९। ३२)

'त्वया यदभयं दत्तं तद्वत्तमखिलं मया।
मत्तो विभिन्नमात्मानं द्रष्टुं नार्हसि शङ्कर॥'
'योऽहं स त्वं जगच्चेदं सादेवासुरमानुषम्।
अविद्यामोहितात्मानः पुरुषा भिन्नदर्शिनः॥'
(विष्णु ० ५। ३३। ४७-४९)

इति श्रीविष्णुपुराणे—
'विष्णोरन्यं तु पश्यन्ति ये मां ब्रह्माणमेव वा।
कुरुक्षमतयो मूढाः पच्यन्ते नरकेष्वधः॥'
'ये च मूढाः दुरात्मानो भिन्नं पश्यन्ति मां हरेः।
ब्रह्माणं च ततस्तस्माद् ब्रह्महत्यासमं त्वयम्॥'
इति भविष्योत्तरपुराणे महेश्वरवचनम्।
तथा च हरिवंशे कैलासयात्रायां महेश्वरवचनम्—
'आदिस्त्वं सर्वभावानां मध्यमन्तस्तथा भवान्।
त्वतः सर्वमभूद् विश्वं त्वयि सर्वं प्रलीयते॥'
(हरि० ३। ८८। ५१)

'अहं त्वं सर्वगो देव त्वमेवाहं जनार्दन।
आवयोरन्तरं नास्ति शब्दैरर्थेऽन्तर्ये॥'
'नामानि तव गोविन्द यानि लोके महान्ति च।
तान्येव मम नामानि नात्र कार्या विचारणा॥'

'त्वदुपासा जगन्नाथं सैवास्तु मम गोपते।
यथा त्वां द्वेष्टि भो देव स मां द्वेष्टि न संशयः॥
'त्वद्विस्तारो यतो देव ह्यहं भूतपतिस्ततः।
न तदस्ति विभो देव यते विग्रहितं क्वचित्॥'
'यदासीद् वर्तते यच्च यच्च भावि जगत्पते।
सर्वं त्वमेव देवेश विना किञ्चित् त्वया न हि॥'
(हरि० ३। ८८। ६०-६४)

इत्यादिवाक्यान्येकत्वप्रतिपादकानि।

अपि च— 'आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च' (ब्र० सू० ४। १। ३)

आत्मेत्येवं शास्त्रोक्तलक्षणः परमात्मा प्रतिपत्तव्यः। तथा हि परमात्मप्रक्रियायां जावाला आत्मत्वेनैवैनपभ्युपगच्छन्ति— 'त्वं वा अहमस्मि भगवो देवते अहं वै त्वमसि' इति। तथान्येऽपि— 'यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह' (क० ३० २। १। १०) 'स यशादं पुरुषे। यशासावादित्ये। स एकः' (तै० ३० २। १। १२) 'तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मस्मीति' (बृ० ३० १। ४। १०) 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमवाह्यमयमात्मा ब्रह्म' (बृ० ३० २। ५। १९) 'स वा एप महानज आत्मजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म' (बृ० ३० ४। ४। २५) इत्येवमादय आत्मत्वोपगमा द्रष्टव्याः। ग्राहयन्ति च बोधयन्ति चात्मत्वेनेश्वरं वेदान्तवाक्यानि— 'एप त आत्मान्तर्याम्यमृतः' (बृ० ३० ३। ७। ३। २३) 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो भतम्। तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते' (के० ३० १। ५) 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि' (छा० ३० ६। ८। १६) इत्येवमादीनि।

ननु प्रतीकदर्शनमिदं विष्णुप्रतिमान्यादेन भविष्यति।

तदयुक्तम्, गौणात्मप्रसङ्गात्, वाक्यवैरूप्याच्च। यत्र हि प्रतीकदृष्टिभिरप्रेयते सकृदेव तत्र वचनं भवति। यथा— 'मनो ब्रह्म' (छा० ३० ३। १८। १) 'आदित्यो ब्रह्म' (छा० ३० ३। १९। १) इति। इह पुनः 'त्वमहमस्मि अहं वै त्वमसि' इत्याहा। अतः प्रतीकश्रुतिवैरू-

प्यादभेदप्रतिपत्तिः। भेददृष्ट्यपवादाच्च। तथा हि- 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः' (वृ० ३० १। ४। १०) 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' (वृ० ३० ४। ४। ११) 'यथोदकं दुर्गं वृष्टं पर्वतेषु विधावति। एवं धर्मान्यृथक्यश्यस्तानेवानुविधावति' (क० ३० २। १। १४) 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' (वृ० ३० १। ४। २) 'यदा ह्यो वैष्ण एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति। तत्वेव भयं विदुपो मन्वानस्य' (तै० ३० २। ७) 'सर्वं तं परादायोऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद' (वृ० ३० २। ४। ६) इत्येवमाद्या भूयस्ती श्रुतिर्भेददृष्टिमपवदति।

तथा 'आत्मैवेदं सर्वम्' (छा० ३० ७। २५। २) 'आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति' 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (वृ० ३० २। ४। ६) 'ब्रह्मैवेदं विश्वम्' (मु० ३० २। २। ११) इति श्रुतिः।

तथा स्मृतिरपि—

'यज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव।
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥' (गीता ४। ३५)

क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत् प्रसिद्धं द्रक्ष्यसोत्यर्थः।

'सर्वं भूतेषु येनकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥' (गीता १८। २०)

इति अद्वैतात्मज्ञानं सम्यादर्शनमित्युक्तं भगवतापि तस्मादात्मन्येवेश्वरे मनो दधीत।

'भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।
आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चादा स्थितः ॥' (विष्ण० ५। १८। ५)
इति च।

'अथवा बहुनैन किं ज्ञातेन तवार्जुन ।
विष्ण्याहमिदं कृत्स्मेकांशेन स्थितो जगत् ॥' (गीता १०। ४२)
इति च।

अविद्योपाधिपक्षेऽपि प्रमाणवादः समस्ति—
'एक एव महानात्मा सोऽहङ्कारोऽभिधीयते ।
स जीवः सोऽन्तरात्मेति गीयते तत्त्वचिन्तकैः ॥'

तथा विष्णुपुराणे—

'विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मानो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥' (६। ७। १६)
'परात्मनोर्मनुष्येन्द्र विभागोऽज्ञानकल्पितः ।
क्षये तस्यात्मपरयोर्विभगोऽभाग एव हि ॥'

इति।

विष्णुधर्मे—

'यथैकस्मिन् घटाकाशे रजोधूमादिभिर्युते ।
नान्ये मलिनतां यान्ति दूरस्थाः कुत्रचित् क्वचित् ॥'
'तथा द्वन्द्वैरनेकैस्तु जीवे च मलिने कृते ।
एकस्मिन्नापरे जीवा मलिनाः सन्ति कुत्रचित् ॥'

इति।

ब्रह्मायाज्ञवल्क्ये—

'आकाशमेकं हि यथा घटादिपु पृथाभवेत् ।
तथात्मैकोऽप्यनेकेषु जलाधारेष्विवांशुमान् ॥'
'शरात्मानार्बीशते देव एकः' इति श्रेताश्वतरे। छान्दोग्ये 'स एकधा भवति' (७। २६। २) इत्यादि। 'स तत्र यर्यति' 'स वा एष एतेन दैवेन चक्षुषा मनसैतान् कामान् पश्यन् रमते' 'परोऽविकृत एवात्मा स्वात्मायं जीवः' इति श्रुतेः। 'स एष इह प्रविष्टः' इति बृहदारण्यकश्रुतिः। 'आत्मेत्येवोपासीत' 'तदेतद्ब्रह्मापूर्वम्' (वृ० ३० २। ५। १९) 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता' (वृ० ३० ३। ७। २३) 'स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः' (वृ० ३० ४। ४। २२) 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते' (वृ० ३० १। ४। १०)

'एतदात्म्यमिदं सर्वम् (छा० उ० ६। ८। ७) इत्यादि।
 'निश्चरन्ति यथा लोहपिण्डात्पात्सुलिङ्गकाः।
 सकाशादात्मनस्तद्वत् प्रभवन्ति जगन्ति हि॥।
 इति योगियाज्ञवल्क्ये।
 'अजः शरीरग्रहणात् स जात इति कीर्त्तते।'
 इति ब्राह्मो।
 'सर्पवद्रज्जुखण्डस्तु निशायां वेशमध्यगः।
 एको हि चन्द्रो द्वौ व्योम्नि तिमिराहतचक्षुषः॥।
 'आभाति परमात्मा च सर्वोपाधिषु संस्थितः।
 नित्योदितः स्वयंज्योतिः सर्वगः पुरुषः परः॥।
 अहङ्कारविवेकेन कर्ताहमिति मन्यते।'
 इति।
 'एवमेवायं पुरुषः प्राङ्मनात्मना। संपरिष्वक्तः' (बृ० उ० ४। ३। २१)
 'सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति' (छा० उ० ६। ८। १) इति।

एवं—

'स्वमायया स्वमात्मानं मोहयन् द्वैतमायया।
 गुणाहितं स्वमात्मानं लभते च स्वयं हरिः॥।'
 तथा 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (गीता १३। २) 'उत्क्रामन्तं स्थितं
 वापि' (गीता १५। १०) 'अज्ञानेनावृतं ज्ञानम् (गीता ५। १५)'
 अव्यक्तादिविशेषान्तमविद्यालक्षणं स्मृतम्' 'आसीदिदं तमोभूतम्' (मनु० १। ५)
 'वाचारम्भणम् (छा० उ० ६। १। ४) 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं
 पश्यति। यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत् तत् केन कं पश्येत् तत् केन कं जिग्नेत्'
 (बृ० उ० २। ४। १४)

'यस्मिन् सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद् विजानतः।
 तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः॥।'
 (ई० उ० ७)

'यत्र नान्यत् पश्यति नान्यद् विजानाति' (छा० उ० ७। २४। १)
 'भद्रोऽयमज्ञाननिबन्धनः' 'नेह नानास्ति किञ्चन' (क० उ० २। १। ११)
 'मृत्योः स मृत्युमानोति य इह नानेव पश्यति' (क० उ० २। १। १०)
 'विश्वतश्शक्षुः' (श्व० उ० ३। ३) 'यो योनिमाणातिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि
 योनीश्च सर्वाः।'

'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः।
 अजो ह्येको जुपमाणोऽनुशेते जहाल्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः॥।'
 (श्व० उ० ४। ५)

'देवात्मशक्तिं विदधे' 'न तु तद्द्वितीयमांसंत ततोऽन्यद् विभक्तं यत्
 पश्येत्' (बृ० उ० ३। ३। २३) 'एको हि रुदो न द्वितीयाय तस्थुः' (श्व०
 उ० ३। २) इत्यादि।

'मनोदृश्यमिदं द्वैतं यत्किञ्चित् सचराचरम्।
 मनसो ह्यमनीभावे द्वैतं नैवोपलभ्यते॥।' (३। ३१)
 'प्रपञ्चो यदि विद्येत निवर्तेत न संशयः।
 मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः॥।' (१। १७)
 'यथा स्वप्ने द्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः।
 तथा जाग्रद्वयाभासं स्पन्दते मायया मनः॥।' (३। २९)

इत्यादि गौडपादे।

'तर्केणापि प्रपञ्चस्य मनोमात्रत्वमिष्यताम्।
 दृश्यत्वात् सर्वभूतानां स्वप्नादिविषयो यथा॥।'
 'द्वितीयाद् वै भयं भवति।' (बृ० उ० १। ४। २) 'ज्ञाते त्वात्मनि
 नास्त्येतत् कार्यकारणतात्मनः।' 'एको देवः सर्वभूतेषु गृहः' (श्व० ६। ११)
 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' (न० उ० ४। ३। १५) इति च।

'विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ।
द्रष्टव्यमात्मवत्तस्मादभेदेन विचक्षणैः ॥' (१।१७।८४)
'सर्वत्रदैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य ॥' (१।१७।१०)
'सर्वभूतात्मके तात जगन्नाथे जगन्मये ।
परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः ॥' (१।१८।३७)

इति विष्णु पुण्योः।

'तत्त्वमसि' (छा० उ० ६।८) 'अहं ब्रह्मास्मि' (बृ० उ० १।४।१०)
'इदं सर्वं यदयमात्मा' (बृ० उ० २।४।६) 'अयमात्मा ब्रह्म' (बृ० उ० २।५।१९) 'तरति शोकमात्मवित्' (छा० उ० ७।१।३) 'तत्र को मोहः कः
शोक एकत्वमनुपश्यतः' (ई० उ० ७)

इत्यादि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणलौकिकेभ्यश्च।
सिद्धेऽर्थेऽपि वेदस्य प्रामाण्यमेष्टव्यम्—

'स्वपक्षसाधनैरकार्यमर्थजातमाह चेत्।
तथा परोऽपि वेद चेच्युतिः परात्मदुद्दृन किम्॥'

इत्यभियुक्तेरुक्ताम्।

अन्यान्वितस्वार्थे पदानां सामर्थ्यं न कार्यान्वितस्वार्थं, तथा
सत्यर्थवादानामनन्वयप्रसङ्गत् अन्वयबुद्धेः सुतित्वात् न हि भवति

'वायव्यं क्षेतमालभेत भूतिकामो वायुर्वं क्षेपिष्ठा देवता' इति।

रागस्यैव प्रवर्तकत्वम्, न नियोगस्य।

तथा च श्रुतिः- 'अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स
यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत् कर्म कुरुते यत् कर्म
तदभिसम्पद्यते।' -

तथा च स्मृतिरपि—

'अकामस्य क्रिया काचिद् दृश्यते नेह कस्यचित् ।
यद् यद्दि कुरुते कर्म तत्त् कामस्य चेष्टितम् ॥' (मनु० २।४)
इति।

'काम एष क्रोध एषः' (गीता ३।३७) इति। अन्यपराणामपि
मन्त्रार्थवादानां प्रामाण्यमङ्गीकर्तव्यम्। तेषामप्रामाण्यकथनेन उरगत्वं
गतवान्नहुपः। तत्कथम्?—

'अप्यनन् परिश्रान्ता वाह्यभाना दुरात्मना ।
देवर्पयो महाभागास्तथा ब्रह्मर्पयोऽमलाः ॥८॥
प्रप्रच्छुः संशब्दं ते तु नहुषं पापचेतसम्।
य इमे ब्रह्मणा प्रोक्ता मन्त्रा वै प्रोक्षणे गवाम् ॥९॥

एते प्रमाणं भवति उत्ताहो नेति वासव।
नहुषो नेति तानाह सहसा मूढचेतनः ॥१०॥'

ऋषय ऊचुः—

अधर्मे सम्प्रवृत्तस्त्वं धर्मं च विजिधृक्षसि ।
प्रमाणमेतदस्माकं पूर्वं प्रोक्तं महर्पिभिः ॥११॥

आगस्त्य उवाच—

ततो विवदमानः सन् ऋषिभिः सह पर्थिवः।
अथ सामस्यूरान्मूर्धिन पादेनाधर्मपीडितः ॥१२॥
तेनाभूद्धतचेताः स निःश्रीकक्ष शक्षीपते।

ततस्तमहमुद्धिग्नमवोचं भयपीडितम् ॥१३॥
यस्मात् पूर्वेः कृतं मार्गं महर्पिभिरनुच्छितम्।

अदुष्टं दूषयसि वै यच्च मूर्ध्यस्युशः पदा ॥१४॥
यच्चापि त्वमृपीमूढ ब्रह्मकल्पान् दुरासदान् ॥१५॥
वाहान् कृत्वा वाहयसि तैन रव्याद्गतप्रभः।

त्वं स्वपापपरिभृष्टः क्षीणपुण्यो महीपते ॥१६॥
 दशवर्षसहस्राणि सर्परूपधरो मःोग्।
 विचरिष्यसि तीर्णश्च पुनः स्त्रीगमवाप्यसि ॥१७॥
 इति श्रीमहाभारते (उद्योग० १७) अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम्—
 'अश्रद्धानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परंतप ।
 अप्राप्य मां निर्वतने मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥' (गीता ९।३)
 इति श्रीभगवद्वचनात्।
 ऐतरेयके च 'एष पन्था एतत्कर्मेतद्ब्रह्मैतत्सत्यं तस्मात्र प्रमाद्येत्तत्रातीयात्र
 ह्यत्यायन्वै येऽत्यायस्ते पराबभूदुः' (ऐ० आ० २। १। १)

तदुक्तमृषिणा— 'प्रजा ह तिसो अत्यायमीयुर्न्या अर्कमभितो विविश्रे।
 वृहद्भूतस्थौ भुवनेष्वन्तः पवमानो हरित आविक्षेष' (ऐ० आ० २। १। ४)
 इति।

'प्रजा ह तिसो अत्यायमीयुरिति या वै ता इमाः प्रजा : तिसोऽत्यायमी-
 युस्तानीमानि वयांसि वङ्गा वगधाश्चेरपादः' (ऐ० आ० २। १। ५) इति
 श्रुतम्। वङ्गा वनगा: वृक्षाः। वगधा: ओषधवश्च। इरपादा उरःपादाः
 सर्पादयः।

तथा च ईशावास्ये अविद्वन्निन्दार्थो मन्त्रः—
 'असुर्या नाम ते लोका अस्थेन तमसावृताः ।
 ताऽस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥' इति (ई० उ० ३)
 'असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्' इति तैत्तिरीये (२। ६)।
 तथा शकुन्तलोपाख्याने—
 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते ।
 किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥'
 इत्यलमतिप्रसङ्गेन।

सहस्रनामजपस्य अनुरूपं मानसस्नानमुच्यते—
 'यस्मिन् देवाक्ष वेदाक्ष पवित्रं कृत्स्नमेकताम्।
 व्रजेत्तन्मानसं तीर्थं तत्र मान्त्वामृतो भवेत् ॥
 'ज्ञानहृदे ध्यानजले रागद्वेषमलापहे ।
 यः स्नाति मानसे तीर्थे स याति परमां गतिम् ॥'
 सरस्वती रजोरूपा तमोरूपा कलिन्दजा ।
 सत्त्वरूपा च गङ्गा च न यान्ति ब्रह्म निर्गुणम् ॥
 'आत्मा नदी संयमतोयपूर्णा सत्यहदा शीलतटा दयोर्मिः।
 तत्रावगाहं कुरु पाण्डुपुत्र न वारिणा शुध्यति चान्तरात्मा ॥'
 इति महाभारते।
 'मानसं स्नानं विष्णुचिन्तनम्'
 इति स्मृतौ।
 'जप्येनैव तु संसिध्येद् ब्राह्मणो नात्र संशयः।
 कुर्यादन्यत्र वा कुर्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥'
 इति मानवं वचनम् (मनु० २। ८७)
 'जपस्तु सर्वधर्मेभ्यः पद्मा धर्म उच्यते ।
 अहिंसया च भूतानां जपयज्ञः प्रवर्तते ॥'
 इति।
 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि ।' इति श्रीगीतायाम् (१०। २४)
 'अपवित्रः पवित्रो वा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।
 यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥'
 इत्यादि। (पद्म० ९। ८०। १२) ॥१०॥
 यदेकं दैवतं प्रस्तुतं तस्योपलक्षणमुच्यते—

यतः सर्वाणि भूतानि भवन्त्यादियुगागमे ।

यस्मिंश्च प्रलयं यान्ति पुनरेव युगक्षये ॥११॥

यतः यस्मात् सर्वाणि भूतानि भवन्ति उद्भवन्ति आदियुगागमे कल्पादौ ।

यस्मिंश्च प्रलयं विलयं यान्ति विनाशं गच्छन्ति पुनः भूयः, एव इत्यवधारणार्थः; नान्यस्मिन्नित्यर्थः। युगक्षये महाप्रलये ।

चकारान्मध्येऽपि यस्मिंस्तिष्ठन्ति ।

'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत् एत्यन्यभिसंविशन्ति' (तै० उ० ३। १) इति श्रुतेः ॥११॥

तस्य लोकप्रधानस्य जगन्नाथस्य भूपते ।

विष्णोर्नामिसहस्रं मे शृणु पापभयापहम् ॥१२॥

तस्य एवं लक्षणलक्षितस्यैकदैवतस्य लोकप्रधानस्य लोकनहेतुभिः विद्यास्थानैः प्रतिपाद्यमानस्य जगन्नाथस्य जगतां नाथः स्वामी मायाशब्दः परमात्मा निर्लेपश्च तस्य भूपते महीपाल, विष्णोः व्यापनशीलस्य नामसहस्रम्, नामां सहस्रम् अशुभकर्मकृतं पापं संसारलक्षणभयं चापहन्तीति पापभयापहं त्वं मे मत्तः शृणु एकाग्रमना भूत्वावधारयेत्यर्थः ।

'एकस्यैव समस्तस्य ब्रह्मणो द्विजसत्तम ।

नामां बहुत्वं लोकानामुपकारकरं शृणु ॥'

'निमित्शक्तयो नामां भेदिन्यस्तदुदीरणात् ।

विभिन्नान्येव साध्यन्ते फलानि द्विजसत्तम ॥'

'यच्छक्ति नाम यतस्य तत्स्मिन्नेव वस्तुनि ।

साधकं पुरुपव्याघ्रं सौम्यं कूरेषु वस्तुषु ॥'

इति विष्णुधर्षवचनाद्यद्यपि परस्य ब्रह्मणः षष्ठीगुणक्रियाजातिरूढीनां शब्दप्रवृत्तिहेतुभूतानां निमित्शक्तीनां चासप्तवः; तथापि सगुणे ब्रह्मणि सविकारे च सर्वात्मकत्वात्तेषां शब्दप्रवृत्तिहेतुनां सम्पवात् सर्वे शब्दाः परस्मिन् पुसि वर्तन्ते ॥१२॥

तत्र—

यानि नामानि गौणानि विख्यातानि महात्मनः ।

ऋषिभिः परिगीतानि तानि वक्ष्यामि भूतये ॥१३॥

यानि नामानि गौणानि गुणसम्बन्धीनि गुणयोगात् प्रवृत्तानि तेषु च यानि विख्यातानि प्रसिद्धानि ऋषिभिः पञ्चसहस्रिर्भिश्च परिगीतानि परितः समन्ततः परमेश्वराख्यानेषु तत्र तत्र गीतानि महांश्वासावात्मेति महात्मा— 'यच्चान्तोति यदादत्ते यच्चाति विषयानिह ।

यच्चास्ति सन्ततो भावस्तस्मादात्मेति कीर्त्यते ॥'

(लिङ्ग० १। ७०। ९६)

इति वचनादयमेव महानात्मा। तस्याचिन्त्यप्रभावस्य तानिवक्ष्यामि भूतये पुरुषार्थचतुष्टयसिद्धै भूतये पुरुषार्थचतुष्टयार्थिनामिति ॥१३॥

प्रथमाहिकम् ॥१॥

अथ सहस्रनाम

अत्र नामसहस्रे आदित्यादिशब्दानामर्थान्तरे प्रसिद्धानामादित्याद्यर्थानां तद्विभूतित्वेन तदभेदात् तस्यैव सुतिरिति प्रसिद्धार्थग्रहणेऽपि तत्सुतित्वम् ।

'भूतात्मा चेन्द्रियात्मा च प्रधानात्मा तथा भवान् ।

आत्मा च परमात्मा च त्वमेकः पञ्चधा स्थितः ॥

(विष्णु० ५। १८। ५०)

'ज्योतींषि विष्णुभूतनानि विष्णुर्वनानि विष्णुर्गिरियो दिशश्च ।

नद्यः समुद्राश स एव सर्वं यदस्ति यन्नास्ति च विप्रवर्य ॥'

(विष्णु० २। १२। ३८)

इति विष्णुपुराणे ।

'आदित्यानामहं विष्णुः' (१०। २१) इत्यारभ्य 'अथवा बहुनैतेन किं ज्ञातेन तवानुन्। विष्णुभाष्यमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्॥' (१०। ४२) इतिपर्यन्त गीतायाम्। 'ब्रह्मवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्' (मु० ३० २। २। ११) 'पुरुष एवेदं विश्वम्' (मु० ३० २। १। १०) इति श्रुतिश्च।

विष्णवादिशब्दानां पुनरुक्तानामपि वृत्तिभेदेनार्थभेदान्न पौनरुक्त्यम्। श्रीपतिर्माधव इत्यादीनां वृत्त्येकत्वेऽपि शब्दभेदान्न पौनरुक्त्यम्। अर्थेकत्वेऽपि न पौनरुक्त्यं दोषाय, नामां सहस्रस्य किमेकं दैवतमिति पृष्ठेरेकदैवतविषयत्वात्।

यत्र पुँलिङ्गशब्दप्रयोगस्तत्र विष्णुर्विशेष्यः; यत्र स्त्रीलिङ्गशब्दस्तत्र देवता विशेष्यते यत्र नपुंसकलिङ्गशब्दस्तत्र ब्रह्मेति विशेष्यते।

'यतः सर्वाणि भूतानि' (वि० स० ११) इत्यारभ्य जगदुत्पस्थितिलयकारणस्य ब्रह्मण एकदैवतत्वेनाभिहितत्वादादावुभयविधं ब्रह्म विश्वशब्देनोच्यते—

ॐ विश्वुर्वृष्टकारो भूतभव्यभवत्प्रभुः।

भूतकृदभूतभूद्वावो भूतात्मा भूतभावनः॥१४॥

विश्वस्य जगतः कारणत्वेन विश्वम् इत्युच्यते ब्रह्म। आदौ तु विश्वमिति कार्यशब्देन कारणप्रहणम्, कार्यभूतविरिङ्गचादिनामभिरपि उपपन्ना स्तुतिर्विष्णोरिति दर्शयितुम्।

यद्वा, परस्मात् पुरुषान्न भिन्नमिदं विश्वं परमार्थतस्तेन विश्वमित्यभिधीयते ब्रह्म, ब्रह्मवेदं विश्वमिदं वरिष्ठम्।' (मु० ३० २। २। ११) 'पुरुष एवेदं विश्वम्' (मु० ३० २। १। १०) इत्यादि श्रुतिभ्यस्तद्विन्नं न किञ्चित् परमार्थतः सदस्ति।

अथवा, विश्वतीति विश्वं ब्रह्म 'तत् सृष्टा तदेवानुप्राविशत्' (तै० ३० २। ६) इति श्रुतेः। किञ्च संहतौ विशन्ति सर्वाणि भूतान्यस्मिन्निति विश्वं ब्रह्म 'यत् प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' (तै० ३० ३। १) इति श्रुतेः। तथा

हि सकलं जगत् कार्यभूतमेष विशत्यन्न चाखिलं विशतीत्युभयथापि विश्वं ब्रह्म इति।

'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' (क० ३० १। २। १४) इत्यारभ्य-

'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद् वदन्ति। यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीप्योमित्येतत्॥'

(क० ३० १। २। १५)

'एतद्व्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्व्येवाक्षरं परम्।

एतद्व्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत्॥'

(क० ३० १। २। १६)

इति काठके।

'एतद्व तत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारः' (५। २) इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनेवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' (५। ५) इति प्रश्नोपनिषदि। 'ओमिति ब्रह्म। ओमितीदं सर्वम्।' (तै० ३० १। ८) इति यजुर्वेदारण्यके। 'तद्यथा शङ्कुना सर्वाणि पर्णानि सन्तृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक् सन्तृण्णा। ओङ्कार एवेदं सर्वम्। इति छान्दोग्ये (२। २३। ३)।

'ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वम्' (मा० ३० १) इत्युपक्रम्य

'प्रणवो ह्यपरं ब्रह्म प्रणवश्च परः स्मृतः।

अपूर्वोऽनन्तरोऽवाह्नोऽनपरः प्रणवोऽव्ययः॥'

'सर्वस्य प्रणवो ह्यादिर्मध्यमन्तस्तथैव च।'

एवं हि प्रणवं ज्ञात्वा व्यञ्ज्यते तदनन्तरम्॥'

'प्रणवं हीक्षरं विद्यात् सर्वस्य हृदये स्थितम्।

सर्वव्यापिनमोङ्कारं मत्वा धीरो न शोचति॥'

'अमात्रोऽनन्तमात्रश्च द्वैतस्योपशमः शिवः।

ओङ्कारो विदितो येन स मुनिर्नेतरो जनः॥'

(माण्ड० का० १। २६-२९)

इत्यन्ता माण्डूक्योपनिषत्।

'ॐ तद्ब्रह्मा। ॐ तद्ब्राह्मणः। ॐ तदात्मा। ॐ तत्सत्यम्।'
(ना० ३० ६८)

इत्यादिश्रुतिभिः।

'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन् मामनुस्मरन्।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥' (गीता ८।१३)

'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्रे पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥' (गीता ८।११)

'रसोऽहमप्सु कौन्तेय प्रभास्मि शशिसूर्ययोः।
प्रणवः सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृपु ॥' (गीता ७।८)

'महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम्।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥' (गीता १०।२५)

'आद्यं च अक्षरं ब्रह्म त्रयो यस्मिन् प्रतिष्ठिता ।'
'एकाक्षरं परं ब्रह्म प्राणायामः परं तपः ॥' (अत्रि० १।११)

'प्रणवाद्यास्वयो वेदाः प्रणवे पर्यवस्थिताः।
वाङ्मयं प्रणवं सर्वं तस्मात्प्रणवमध्यसेत् ॥' (अत्रि० १।९)

इत्यादिस्मृतेश्च विश्वशब्देनोङ्कारोऽभिधीयते वाच्यवाचकयो-
रत्यन्तभेदाभावाद् विश्वमित्योङ्कार एव ब्रह्मेत्यर्थः।

'सर्वं स्तुतिवदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत' (छा० ३० ३।१४।१)

इति एतदुक्तं भवति यस्मात् सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्म
तज्जत्वात्तल्लयत्वात्तदनत्वाच्च। न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भवन्ति।
तस्माच्छान्त उपासीत इति श्रुतेः।

'श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधार्यताम्।
आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् ॥'
(विष्णुधर्म० ३। २५५। ४४)

'आत्मापम्बेन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जन ।

सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमोमतः ॥' (गीता०६। ३२)

'निर्गुणः परमात्मात्र देहे व्याप्य व्यवस्थितः ।'

तमहं ज्ञानविज्ञेयं नावमन्ये न लाभ्ये ॥

'यद्यागमैर्न विन्देयं तमहं भूतभावनम्।

क्रमेयं त्वां गिरिं चेम हनूमानिव सागरम् ॥'

(महा बन० १४७। ८-९)

'बद्धवैराणि भूतानि द्वेषं कुर्वन्ति वेततः ।

शोच्याच्याहोऽतिमोहेन व्याप्तर्वीति मनीषिणाम् ॥

'एते भिन्नदृशां दैत्या विकल्पाः कथिता मया ।

कृत्वा भ्युपगमं तत्र संक्षेपः श्रूयतां मम ॥'

'विस्तारः सर्वभूतस्य विष्णोः सर्वमिदं जगत् ।

द्रष्टव्यमात्मवत्समादभेदेन विचक्षणैः ॥'

'समुत्सृज्यासुरं भावं तस्माद्यूयं तथा वयम् ।

तथा यत्वं कर्तिष्ठानो यथा प्राप्त्याम निर्वृतिम् ॥'

(विष्णु० १। १७। ८२-८५)

'सर्वत्र दैत्याः समतामुपेत समत्वमाराधनमच्युतस्य ।'

(विष्णु० १। १७। ९९)

'न मन्वादिकृतस्तात न च नैसर्गिको मम ।

प्रभाव एष सामान्यो यस्य यस्याच्युतो हृदि ॥'

'अन्येषां यो न पापानि चिन्तयत्वात्मनो यथा ।

तस्य पापागमस्तात हेत्वभावात्र चिद्यते ॥

कर्मणा मनसा वाचा परपीडां करोति यः ।

तद्वीजं जन्म फलति प्रभूतं तस्य चाशुभम् ॥'

'सोऽहं न पापमिच्छामि न करोमि वदामि वा ।

चिन्तयन् सर्वभूतस्थमात्मन्यपि च केशवम् ॥'

शारीरं मानसं बाग्नं दैवं भूतभवं तथा।
 सर्वत्र समवित्तस्य तस्य मे जायते कुतः॥'
 'एवं सर्वेषु भूतेषु भक्तिरव्यभिचारिणी।
 कर्तव्या पण्डितैर्जात्वा सर्वभूतमयं हरिम्॥'
 (विष्णु० १। १९। ४-९)

'साम चोपप्रदानं च भेददण्डौ तथापरौ।
 उपायाः कथिता ह्येते मित्रादीनां च साधने॥
 तनेवाहं न पश्यामि मित्रादीस्तात् मा कृथः।
 साध्याभावे महावाहो साधनैः किं प्रयोजनम्॥
 सर्वभूतात्मके तात् जगत्राथे जगन्मये।
 परमात्मनि गोविन्दे मित्रामित्रकथा कुतः॥'
 (विष्णु० १। १९। ३५-३७)

जडानामविवेकानामशूराणामपि प्रभो।
 भाग्यभोग्यानि राज्यानि सन्त्यनीतिमतामपि॥
 तस्माद्यतेत् पुण्येषु य इच्छेन्महतीं श्रियम्।
 यतितव्यं समत्वे च निर्वाणमपि चेच्छता॥
 देवा मनुष्याः पशवः पक्षिवृक्षसरोसृपाः।
 रूपमेतदनन्तस्य विष्णोर्भिन्नमिव स्थितम्॥'
 'एतद् विजानता सर्वं जगत् स्थावरजङ्गमम्।
 द्रष्टव्यमात्मवद् विष्णुर्यतोऽयं विश्वरूपधृक्॥'
 'एवं ज्ञाते स भगवाननादिः परमेश्वरः।
 प्रसीदत्यच्युतस्तस्मिन् प्रसन्ने क्लेशसंक्षयः॥'
 (विष्णु० १। १९। ४५-४९)

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यते।
 वासुदेवः सर्वमिति स महात्मः सुदुर्लभः॥' (गीता ७। १९)

इत्यादिवचनैश्च।
 हिसादिरहितेन स्तुतिनमस्कारादि कर्तव्यमिति दर्शयितुं विश्वशब्देन
 ब्रह्माभिधीयत इति वा।
 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तः सङ्गवर्जितः।
 निर्वैरः सर्वभूतेषु यः स मामेति पाण्डव ॥' (गीता ११। ५५)
 इति।
 'न चलति निजवर्णधर्मतो यः सममतिरात्मसुहद्विपक्षपक्षे।
 न हरति न च हन्ति किञ्चिदुच्चैः स्थिमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्॥'
 (विष्णु० ३। ७। २०)

विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः शुचिचरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः।
 प्रियहितवचनोऽस्तमानमायो वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः॥।
 वसति हृदि सनातने च तस्मिन् भवति पुमाङ्गतोऽस्य सौम्यरूपः।
 क्षितिरसमतिरम्यमात्मनोऽन्तः कथयति चास्तयैव सालपोतः॥'
 (विष्णु० ३। ७। २४-२५)

'सकलमिदमहं च वासुदेवः परममुमान् परमेश्वरः स एकः।
 इति मतिरचला भवत्यनन्ते हृदयगते व्रज तान् विहाय दूरात्॥'
 (विष्णु० ३। ७। ३२)

'यमनियमविधूतकल्पयाणामनुदिनमच्युतसक्तमानसानाम्।
 अपगतमदमानमत्सराणां व्रज भट दूरतरेण मानवानाम्॥'
 (विष्णु० ३। ७। २६)

इत्यादिवचनैर्वैष्णवलक्षणस्यैवं प्रकारत्वाच्च हिसादिरहितेन विष्णोः
 स्तुतिनमस्कारादिकर्तव्यमिति।
 'श्रद्धया देयमश्रद्धायाऽदेयम्' (तै० ३० १। ११। ३) 'श्रद्धायाग्निः
 समिद्धयते' इत्यादि श्रुतेः।

'श्रद्धापूर्तं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत्।' (महा० शान्ति० २६४। १३)

'इमं स्तवमधीयानः श्रद्धाभक्तिसमन्वितः॥' (वि० स० १३२)

'अश्रोत्रियं श्राद्धमधीतमन्त्रमदक्षिणं यज्ञमनृत्विजाहुतम्।

अश्रद्धया दत्तमसंस्कृतं हविर्भागाः पडेते तव दैत्यसत्तम॥'

'पुण्यं मद्देषिणां यच्च मद्दक्षदेषिणां तथा।

क्रयविक्रयसकानां पुण्यं यच्चाग्निहोत्रिणाम्॥'

'अश्रद्धया च यद् दानं यजतां ददतां तथा।

तत् सर्वं तव दैत्येन्द्र मत्प्रसादाद् भविष्यति॥'

(हरि० ३। ७२। ३७-३९)

'अश्रद्धया हुतं दतं तपस्तपं कृतं च यत्।

असदित्युच्यते पार्थं न च तत् प्रेत्य नो इह ॥' (गीता १७। २८)

इत्यादिस्मृतिभिष्ठु श्रद्धया सुतिनमस्कारादिकर्तव्यमश्रद्धया न कर्तव्यम्।

'उ० तत्सदिति निर्देशो द्रव्याणस्त्रिविधः स्मृतः।' (गीता १७। २३)

इति भगवद्वृचनात् सुतिनमस्कारादिकं कर्मासात्त्विकं विगुणमपि श्रद्धापूर्वकं द्रव्याणोऽभिधानन्त्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं सम्पादितं भवति।

आत्मानं विष्णुं ध्यात्वार्चनसुतिनमस्कारादिकर्तव्यम्।

'नाविष्णुः कीर्तयेद् विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुमचंयेत्।

नाविष्णुः संस्मरेद् विष्णुं नाविष्णुर्विष्णुम् ॥'

इति महाभारते कर्पकाण्डे।

'स्वर्वाण्येतानि नामानि परस्य द्रव्याणोऽनघ॥'

(विष्णुधर्म० ३। १२३। १३)

'यं यं काममाभिध्यायेतं तमाप्नोत्यसंशयम्।

सर्वकामानवाप्नोति समाराध्य जगद्गुरुम्॥'

'तन्मयत्वेन गोवन्दमेत्येतद् दालभ्य नान्यथा।

तन्मयोवाज्ञितान् कामान् यद्वाप्नोति मानवः॥'

इति विष्णुधर्मे।

'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।

सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते॥'

इति भगवद्वीतायाम् (६। ३१)

'अहं हरिः सर्वंगिदं जनार्दनो नान्यत्ततः कारणकार्यजातम्।

इंद्रङ् मनो यस्य न तस्य भूयो भवोद्वा दृष्टगदा भवन्ति॥'

इति विष्णुपुराणे (१। २२। ८७)

'गुरोर्यत्र परीवादो निन्दा वापि प्रवर्तते।

कर्णो तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यं वा ततोऽन्यतः॥'

(विष्णुधर्म० ३। २३। ९२)

'तस्माद् ब्रह्मौवाचार्यस्वरूपेणावतिष्ठते ॥'

इति स्मृते।

'वरं हुतवहन्वालापुञ्जस्यान्तव्यवस्थितिः।

न शारिचिन्ताविमुखजनसंवासवैशसम्॥'

इति कात्यायनवचनाद् 'यत्र देशे वासुदेवनिन्दा तत्र वासो न कर्तव्यः।'

'यस्य देवे परा भक्तिर्था देवे तथा गुरौ।

तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशने महात्मनः॥'

(६। २३)

इति श्रेताश्वतरोपनिषद्नवर्णाद् हर्षा गुरौ च परा भक्तिः कार्येति।

'अवशेषानपि यन्मान्मि कीर्तिं सर्वपातकैः।

पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहत्रस्तैर्वृकैरिव॥'

(विष्णु० ६। ८। १९)

'ज्ञानतोऽज्ञानतो वापि वासुदेवस्य कीर्त्तनात्।
तत्सर्वं विलयं याति तोयस्थं लवणं यथा॥'
'कलिकल्मपमत्युग्रं नरकार्तिप्रदं नृणाम्।
प्रयाति विलयं सद्यः सकृत् कृष्णस्य संस्मृतेः॥'
(विष्णु० ६। ८। २१)

'सकृत्स्मृतोऽपि गोविन्दो नृणां जन्मशतैः कृतम्।
पापराशिं दहत्याशु तूलराशिमिवानलांः॥'
'सेयं बदनबलमीकवासिनी रसनोरगी।
या न गोविन्द गोविन्द गोविन्देति प्रभापते॥'
पापवल्ती मुखे तस्य जिह्वारूपेण तिष्ठति।
या न वक्ति दिवा रात्रौ गुणान् गोविन्दसम्पवान्॥'
'सकृदुच्चरितं येन हरिरित्यक्षरद्वयम्।
बद्धः परिकरस्तेन मोक्षाय गमनं प्रति॥'
(पद्म० ६। ८०। १६१)

'एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्वमेधावधृथेन तुल्यः।
दशाश्वमेधो पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामी न पुनर्भवाय॥'
(महा शान्ति० ४७। ९१)

एवमादिवचनैः श्रद्धाभक्त्योरभावेऽपि नामसङ्कीर्तनं समस्तं दुरितं नाशयतीत्युक्तम्, किमुत श्रद्धादिपूर्वकं सहस्रनामसङ्कीर्तनं नाशयतीति।
'मनसा वा अग्रे सङ्कल्पयत्यथ वाचा व्याहरति' 'यद्दि मनसा ध्यायति तदाचा वदति' इति श्रुतिभ्यां स्मरणं ध्यानं च नामसङ्कीर्तनेऽन्तर्भूतम्।
'यस्मिन्यस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यच्चिन्तने विष्णो यत्र निवेशितात्मनसो ब्राह्मोऽपि लोकोऽल्पकः।
मुक्तिं चेतसि यः स्थितोऽमलधियां पुंसां ददात्यव्ययः किं चित्तं यदधं प्रयाति विलयं तत्राच्युते कीर्तिते॥'

इति विष्णुसुराणात्ते (६। ८। ५६) श्रीपराशरेणोपसंहतम्।

आलोड्य सर्वशास्त्राणि विचार्य च पुनः पुनः।

इदमेकं सुनिष्पत्रं ध्येयो नारायणः सदा॥'

इति श्रीमहाभारतान्ते भगवता श्रीवेदव्यासेनोपसंहतम्।

'हरिरेकः सदा ध्येयो भवद्दिः सत्त्वसंस्थितैः।

ओमित्येवं सदा विप्राः पठत ध्यात केशवम्॥'

इति हरिवंशे (३। ८९। ९) कैलासयात्रायां हरिरेको ध्यातव्य इत्युक्तं महेश्वरेणापि।

एतत्सर्वमभिप्रेत्य 'एष मे सर्वधर्माणां धर्मोऽधिकतमो मतः' इत्याधिक्यमुक्तम्।

'किमेकं दैवतम्' (विं० स० २) इत्यारभ्य 'किं जपन् मुच्यते जनुः' (विं० स० ३) इति घटप्रश्नेषु 'यतः सर्वाणि' (विं० स० ११) इति प्रश्नोत्तराभ्यं यद्व्याप्तेषु तद्विश्वशब्देनोच्यत इति व्याख्यातम्॥१॥

तत्किमित्याकाङ्क्षायामाह— 'विष्णु' इति। तथा च ऋग्वेदे- 'तमु स्तोतारः पूर्वं यथाविद ऋतस्य गर्भं जनुपा पिपर्तन। आस्य जानन्तो नाम चिद्विक्तनं महस्ते विष्णों सुमतिं भजामहे' (२। २। २६) इत्यादिश्रुतिभिर्विष्णो-र्नामसङ्कीर्तनं सम्यग्ज्ञानप्राप्तये विहितम्। तपेव स्तोतारः पुराणं यथा ज्ञानेन सत्यस्य गर्भं जन्मसमाप्तिं कुरुत। जानन्तः आअस्य विष्णोः नामापि आवदत अन्ये बदन्तु मा वा हे विष्णो वयं ते सुमतिं शोभनं महः भजामहे इति श्रुतेरभिप्रायः।

वेवेष्टि व्याप्तोतीति विष्णुः विपव्याप्त्यभिधायिनो नुक्तप्रत्ययान्तस्य रूपं विष्णुरिति। देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्य इत्यर्थः।

'व्याप्ते मे रोदसी पार्थं क्रान्तिशाभ्यधिका स्थिता।'

'क्रमणाच्चाप्यहं पार्थं विष्णुरित्यभिसंजितः॥'

इति महाभारते (शान्ति० ३४१। ४२-४३)

‘यच्च किञ्चिच्चन्नगत् सर्वं दृश्यते श्रूयते इषि वा।
अन्तर्वहिश्च तत् सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥
इत्यादिश्रुतेर्वृहन्नारायणे (१३। १। २)

‘सर्वभूतस्थमेकं नारायणं कारणपुरुषमकारणं परं ब्रह्म शोकमोहविनिमुक्तं
विष्णुं ध्यायन् सीदति’ इत्यात्मबोधोपनिषदि (१)
विशतेर्वा नुकप्रत्ययान्तस्य रूपं विष्णुरिति।

‘यस्माद्विष्टमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः।
तस्मादेवोच्चते विष्णुर्विशेषधातोः प्रवेशनात्॥’
इति विष्णुपुराणे (३। १। ४५) ॥२॥

यदुद्देशेनाध्वरे वषट् क्रियते स वषट्कारः। यस्मिन्यज्ञे वा वषट्क्रिया
स वषट्कारः ‘यज्ञो वै विष्णुः’ (तै० सं० १। ७। ४) इति श्रुतेर्यज्ञो
वषट्कारः। येन वषट्कारादिमन्त्रात्मना वा देवान्नीणयति सा वषट्कारः।
देवता वा, ‘प्रजापतिश्च वषट्कारश्च’ इति श्रुतेः।

चतुर्भिंश्च चतुर्भिंश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च।
हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स मे विष्णुः प्रसीदतु॥’

इत्यादिस्मृतेश्च॥३॥ भूतं च भव्यं च भवच्य भूतभव्यभवन्ति
तेषां प्रभुः भूतभव्यभवत्प्रभुः कालभेदमनादृत्य सन्मात्रप्रतियोगि-
कमैश्चर्यमस्येति प्रभुत्वम्॥४॥

रजोगुणं समाश्रित्य विरिङ्गिरूपेण भूतानि करोतीति भूतकृत्।
तमोगुणमास्थाय स रुद्रात्मना भूतानि कृत्तति कृणोति हिनस्तेति
भूतकृत्॥५॥ सत्त्वगुणमधिष्ठाय भूतानि विभर्ति पालयति धारयति
पोषयतीति वा भूतभृत्॥६॥ प्रपञ्चरूपेण भवतीति, केवलं भवतीत्येव
वा भावः। भवनं भावः सत्तात्मको वा॥७॥ भूतात्मा भूतानामात्मान्तर्यामीति
भूतात्मा ‘एष त आत्मान्तर्याम्यभृतः’ (वृ० उ० ३। ७। ३-२२) इति
श्रुतेः॥८॥ भूतानि भावयति जनयति वर्धयतीति वा भूतभावनः॥९॥१४॥
विश्रामः॥१॥

पूतात्मा परमात्मा च मुक्तानां परमा गतिः।
अव्ययः पुरुषः साक्षी क्षेत्रज्ञोऽक्षरं एव च॥१५॥

भूतकृदादिभिर्गुणतन्त्रत्वं प्राप्तं प्रतिषिद्ध्यते पूतात्मा इति, पूत आत्मा
यस्य स पूतात्मा, कर्मधारयो वा ‘केवलो निर्गुणश्च’ (श्व० उ० ६। ११)
इति श्रुतेः। गुणोपरागः स्वेच्छातः पुरुषस्येति कल्प्यते॥१०॥

परमश्वासावात्मा चेति परमात्मा कार्यकारणविलक्षणो नित्यशुद्ध-
बुद्धमुक्तस्वभावः॥११॥ मुक्तानां परमा प्रकृष्टा गतिर्गत्वा देवता
पुनरावृत्यसम्भवात्तदगतस्येति मुक्तानां परमा गतिः।

‘मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते॥’ (गीता ८। १६)

इति भगवद्वचनम्॥१२॥ न व्येति नास्य व्ययो विनाशो विकारो
वा विद्यत इति ‘अव्ययः’, ‘अजरोऽमरोऽव्ययः’ इति श्रुतेः॥१३॥ पुरं
शरीरं तस्मिन् शेते पुरुषः।

‘नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भवैः समन्वितम्।

व्याप्य शेते महात्मा यस्तस्मात् पुरुष उच्यते॥’

इति महाभारते। (शान्ति० २१०। ३७) यद्वा अस्तेर्वृत्यस्ताक्षरयोगाद्
आसीत् पुरा पूर्वमेवेति विग्रहं कृत्वा व्युत्पादितः पुरुषः। ‘पूर्वमेवाहमिहासमिति
तत् पुरुषस्य पुरुषत्वम्’ इति श्रुतेः।

अथवा पुरुषु भूरिषु उत्कर्षशालिषु सत्त्वेषु सीदतीति, पुरुषिणि
फलानि सनोति ददातीति वा, पुरुषिणि भुवनानि संहारसमये स्यति
अन्तं करोतीति वा, पूर्णत्वात् पूरणाद्वा सदनाद्वा पुरुषः ‘पूरणात्सदनाच्चैव
ततोऽसौ पुरुषोत्तमः’ इति पञ्चमवेदे (उद्योग० ७०। ११)॥१४॥

साक्षादव्यवधानेन स्वरूपं वोधेन ईक्षते पश्यति सर्वमिति साक्षी
‘साक्षादद्वष्टरि संज्ञायाम्’ (पा० सू० ५। २। ९१) इति पाणिनिवचनादिनि
प्रत्ययः॥१५॥ क्षेत्रं शरीरं जानातीति क्षेत्रज्ञः; ‘आतोऽनुपसर्गं कः’

(पा० सू० ३। २। ३) इति कप्रत्ययः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' (गीता १३।२) इति भगवद्वचनात्।

'क्षेत्राणि हि शरीराणि वीजं चापि शुभाशुभम्।

तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते॥'

इति महाभारते (शान्ति० ३५१। ६)॥१६॥ स एव न क्षरतीति अक्षरः परमात्मा। अन्नातेष्वोत्तेर्वा सरप्रत्ययान्तस्य रूपमक्षर इति॥१७॥

एवकारात् क्षेत्रज्ञाक्षरयोरभेदः परमार्थतः, 'तत्त्वमसि' (छा० उ०६।८) इति श्रुतेः चकाराद्यावहारिको भेदश्च, प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात्॥१५॥

योगो योगविदां नेता प्रधानपुरुषेश्वरः॥

नारसिंहवपुः श्रीमान् केशवः पुरुषोत्तमः॥१६॥

योगः—

'ज्ञानेन्द्रियाणि सर्वाणि निरुद्ध्य मनसा सह।

एकत्वभावना योगः क्षेत्रज्ञपरमात्मनोः॥'

तदवाप्यतया योगः॥१८॥ योगं विदन्ति विचारयन्ति, जानन्ति, लभन्त इति वा योगविदस्तेषां नेता ज्ञानिनां योगक्षेमवहनादिनेति योगविदां नेता। 'तेषां नित्याभियुक्तनां योगक्षेमं वहाप्यहम्।' (गीता ९। २२) इति भगवद्वचनात्॥१९॥

प्रधानं प्रकृतिर्माया; पुरुषो जीवस्तयोरीश्वरः प्रधानपुरुषेश्वरः॥२०॥

नरस्य सिंहस्य चावयवा यस्मिन् लक्ष्यन्ते तद्वपुर्यस्य स नारसिंहवपुः॥२१॥ यस्य वक्षसि नित्यं सति श्रीः स श्रीमान्॥२२॥

अभिरूपाः केशा यस्य स केशवः 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (पा० सू० ५। २। १०९) इति वप्रत्ययः प्रशंसायाम्। यद्वा कक्ष अश्च ईशश्च त्रिपूर्तयः केशास्ते यद्वशेन वर्तन्ते स केशवः केशिवधाद्वा।

'यस्मात्त्वयैष दुष्टात्मा हतः केशो जनार्दन।

तस्मात्केशवनाम्ना त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि॥'

इति विष्णुपुराणे (५। १६। २३)

श्रीकृष्णं प्रति नारदवचनम्। पृष्ठोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वकल्पना॥२३॥

पुरुषाणामुत्तमः पुरुषोत्तमः अत्र 'न निर्धारणे' (पा० सू० २। २। १०) इति षष्ठीसमासप्रतिषेधो न भवति जात्याद्यनपेक्षया समर्थत्वात्। यत्र पुनर्जातिगुणक्रियापेक्षया पृथक्क्रिया तत्रासमर्थत्वान्निषेधः प्रवर्तते; यथा—मनुष्याणां क्षत्रियः शूरतमः, गवां कृष्णा गौः सप्तनक्षीरतमा, अध्वगानां धावन् शीघ्रतम्; इति। अथवा पञ्चमीसमासः; तथा च भगवद्वचनम्—

'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।

अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः॥' (गीता १५।१८) ॥२४॥१६॥

सर्वः शर्वः शिवः स्थाणुर्भूतादिनिधिरव्ययः।

सम्भवो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः॥१७॥

'असतश्च सतश्चैव सर्वस्य प्रभवाप्ययात्।

सर्वस्य सर्वदा ज्ञानात् सर्वमेनं प्रचक्षते॥'

(महा० उद्योग ७०। ११)

इति भगवद्वच्यासवचनात् सर्वः॥२५॥ शृणाति संहारसमये संहरति संहारयति सकलाः प्रजाः इति शर्वः॥२६॥ निस्त्रैगुण्यतया शुद्धत्वात् शिवः 'स ब्रह्मा स शिवः' (कै० उ० ८) इत्यभेदोपदेशाच्छब्दादिनामभिर्हरिव स्तूपते॥२७॥ स्थिरत्वात् स्थाणुः॥२८॥ भूतानामादिकारणत्वाद् भूतादिः॥२९॥ प्रलयकालेऽस्मिन् सर्वं निर्धार्यत इति निधिः। 'कर्मण्यधिकरणे च' (पा० सू० ३। ३। ९३) इति कि प्रत्ययः स एव निधिर्विशेष्यते—अव्ययः अविनश्वरो निधिरित्यर्थः॥३०॥ स्वेच्छया समीचीनं भवनमस्येति सम्भवः 'धर्मसंस्थापनार्थाय समर्भवामि युगे युगे' (गीता ४।८) इति भगवद्वचनात्।

‘अथ दुष्टविनाशाय साधूनां रक्षणाय च।
स्वेच्छया सम्भवाम्येवं गर्भदुःखविवर्जितः॥’

इति च ॥३१॥ सर्वेषां भोक्तृणां फलानि भावयतीति भावनः
सर्वफलदातृत्वम् ‘फलमत उपपत्तेः (त्र० सू० ३। २। ३८) इत्यन्न
प्रतिपादितम्॥३२॥ प्रपञ्चस्याधिष्ठानत्वेन भरणात् भर्ता॥३३॥ ग्रकर्षेण
महाभूतानि अस्माज्जायन्त इति प्रभवः प्रकृष्टो भवो जन्मास्येति वा॥३४॥
सर्वामु क्रियामु सामर्थ्यातिशयात् प्रभुः॥३५॥ निरुपाधिकमैश्वर्यमस्येति
ईश्वरः ‘एष सर्वेश्वरः’ (माण्ड० ६) इति श्रुतेः॥३६॥ ॥१७॥

स्वयम्भूः शम्भुरादित्यः पुष्कराक्षो महास्वनः।

अनादिनिधनो धाता विधाता धातुरुत्तमः॥१८॥

स्वयमेव भवतीति स्वयम्भूः ‘स एव स्वयमुद्वभौ’ (मनु० १७)
इति यानवं वचनम्। सर्वेषामुपरि भवति स्वयं भवतीति वा स्वयम्भूः।
येषामुपरि भवति यशोपरि भवति तदुभयात्मना स्वयमेव भवतीति वा
‘परिभूः स्वयम्भूः’ (ई० उ० ८) इति मन्त्रवर्णात् अथवा स्वयम्भूः
परमेश्वरः स्वयमेव स्वतन्त्रो भवति न परतन्त्रः ‘पराञ्जि खानि व्यतृणत्
स्वयम्भूः’ (क० उ० २। ४। १) इति मन्त्रवर्णात्॥३७॥ शं सुखं भक्तानां
भावयतीति शम्भुः॥३८॥ आदित्यमण्डलान्तःस्थोहिरण्मयः पुरुषः आदित्यः
द्वादशादित्येषु विष्णुर्वा ‘आदित्यानामहं विष्णुः’ (गीता १०। २१) इत्युक्तेः।
अदितेरखण्डिताद्या महा अयं पतिरिति वा ‘इयं वा अदितिः’ महीं देवीं
विष्णुपत्नीम्’ इति श्रुतेः। यथादित्य एक एवानेकेषु जलभाजनेषु अनेकवत्
प्रतिभासते, एवमनेकेषु शरीरेषु एक एवात्मानेकवत् प्रतिभासत इति
आदित्यसाधर्म्याद्वा आदित्यः॥३९॥ पुष्करेणोपमिते अक्षिणो यस्येति
पुष्कराक्षः॥४०॥ महानूर्जितः स्वनो नादो वा श्रुतिलक्षणो यस्य स
महास्वनः ‘सन्महत्’ (पा० सू० २। १। ६१) इत्यादिना समासे कृते
‘अन्महतः समानाधिकरणजातीययोः’ (पा० सू० ६। ३। ४६) इत्यात्वम्
‘अस्य महतो भूतस्य निःश्रितमेतद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः’ (वृ० उ० २। ४। १०)

इति श्रुतेः॥४१॥ आदिर्जन्मः निधनं विनाशः, तदद्वयं यस्य न विद्यते
स अनादिनिधनः॥४२॥ अनन्तादिरूपेण विश्वं विभर्तीति धाता॥४३॥
कर्मणां तत्फलानां च कर्ता विधाता॥४४॥ अनन्तादीनामपि धारकत्वाद्
विशेषेण दधातीति वा धातुरुत्तम इति नामेकं सविशेषणं समानाधिकरण्येन;
सर्वधातुभ्यः पृथिव्यादिभ्य उत्कृष्टश्चिद्वातुरित्यर्थः। धातुर्विरञ्जेऽस्त्वप्त
इति वा वैयधिकरण्येन। नामद्वयं वा; कार्यकारणप्रपञ्चधारणाच्चिदेव
धातुः। उत्तमः सर्वेषामुद्गतानामतिशयेनोदगतत्वादुत्तमः॥४५॥१८॥

अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मानाभोऽमरप्रभुः।

विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्थविष्ठः स्थविरो ध्रुवः॥१९॥

शब्दादिरहितत्वात् प्रत्यक्षगम्यः, नाप्यनुपानविषयः, तद्व्याप्तलिङ्गा-
भावात्। नाप्युपानसिद्धिः निर्भागत्वेन सादृश्याभावात्। नाप्यभावगोचरो
भावत्वेन सम्पतत्वात्। अभावसाक्षित्वाच्च न विकल्पमागच्छ। नापि
शास्त्रप्रमाणवेद्यः प्रमाणजन्यातिशयाभावात्। यद्येवं शास्त्रयोनित्वं कथम्?
उच्यते प्रमाणादिसाक्षित्वेन प्रकाशस्वरूपस्य प्रमाणाविषयत्वेऽपि
अध्यस्तातद्वपनिवर्तकत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वमिति अप्रमेयः साक्षि रूपत्वाद्
वा॥४६॥ हृषीकाणीन्द्रियाणि, तेषामीशः क्षेत्रज्ञस्त्वपभाक्। यद्वा, इन्द्रियाणि
यस्य वशे वर्तन्ते स परमात्मा हृषीकेशः यस्य वा सूर्यरूपस्य चन्द्ररूपस्य
च जगत्रीतिकरा हृष्टाः केशा रशमयः स हृषीकेशः; ‘सूर्यरश्मिरहिरकेशः
पुरस्तात्’ इति श्रुतेः। पृष्ठोदरादित्वात्साधुत्वम्। यथोक्तं मोक्षधर्मे—

‘सूर्याचन्द्रमसौ शश्वदंशुभिः केशसंज्ञितैः।

बोधयन् स्वापयंशैव जगदुत्तिष्ठते पृथक्॥’

‘बोधनात्स्वापनाच्चैव जगतो हर्षणं भवेत्।

अर्नापोमकृतैरेवं कर्मभिः पाण्डुनन्दन॥

हृषीकेशो महेशानो वरदो लोकभावनः॥’

इति ॥४७॥ सर्वजगत्कारणं पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः, 'अजस्य नाभावध्येकमर्पितम्' इति श्रुतेः। पृथोदरादित्वात्साधुत्वम् ॥४८॥ अपराणां प्रभुः अमरप्रभुः ॥४९॥ विश्वं कर्म क्रिया यस्य स विश्वकर्मा। क्रियत इति जगत्कर्म विश्वं कर्म यस्येति वा, विचित्रनिर्माणशक्तिपत्त्वाद्वा विश्वकर्मा; त्वष्टा सादृश्याद्वा ॥५०॥

मननात् भनुः। 'नान्योऽतोऽस्ति मन्ता' (बृ० ३० ३। ७। २३) इति श्रुतेः। मन्त्रो वा प्रजापतिर्वा मनुः ॥५१॥ संहारसप्ते सर्वभूततनूकारणत्वात् त्वष्टा त्वक्षतेस्तनूकरणार्थात् तृच् प्रत्ययः ॥५२॥ अतिशयेन स्थूलः स्थविष्ठः ॥५३॥ पुराणः स्थविरः 'त्वेकं ह्यस्य स्थविरस्य नाम' इति बहवृचाः; वयोवचनो वा स्थिरत्वाद् ध्रुवः स्थविरो ध्रुव इत्येकमिदं नाम सविशेषणम् ॥५४॥ १९॥

अग्राह्यः शाश्वतः कृष्णो लोहिताक्षः प्रतर्दनः।
प्रभूतस्त्रिककुव्याम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥२०॥

कर्मेन्द्रियैर्न गृह्णते इति अग्राह्यः 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' (तै० ३० २। ९) इति श्रुतेः ॥५५॥ शाश्वत् सर्वेषु कालेषु भवतीति शाश्वतः 'शाश्वतं शिवपञ्चुतम्' (ना० ३० १३। १) इति श्रुतेः ॥५६॥

'कृष्णभूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः।
विष्णुस्तद्वावयोगाच्च कृष्णो भवति शाश्वतः॥'
(महा० उद्योग० ७०। ५)

इति व्यासवचनात् सच्चिदानन्दात्मकः कृष्णः। कृष्णावर्णात्मिकत्वाद्वा कृष्णः।

'कृष्णमि पृथिवीं पार्थं भूत्वा कार्ण्यायसो हलः।
कृष्णो वर्णश्च मे यस्माच्च स्मात् कृष्णोऽहमर्जुन ॥'
इति महाभारते। (शान्ति० ३४२। ७९) ॥५७॥

लोहिते अक्षिणी यस्येति लोहिताक्षः 'असावृष्टभो लोहिताक्षः' इति श्रुतेः ॥५८॥ प्रलये भूतानि प्रतर्दयति हिनस्तीति प्रतर्दनः ॥५९॥ ज्ञानैश्वर्यादिगुणैः सप्पन्नः प्रभूतः ॥६०॥ ऊर्ध्वाथोमध्यभेदेन तिसॄणां ककुभापि धामेति त्रिककुव्याम इत्येकमिदं नाम ॥६१॥

येन पुनाति यो वा पुनाति ऋषिर्देवता वा तत् पवित्रम् 'पुवः संज्ञायाम्' (पा० सू० ३। २। १८५) 'कर्तरि चर्षिदेवतयोः' (पा० सू० ३। २। १८६) इति धगवत्पाणिनिस्मरणात् इत्रप्रत्ययः ॥६२॥

'अशुभानि निराचर्षे तनोति शुभसन्ततिम्।

सृतिमात्रेण यत् पुंसां ब्रह्म तन्मङ्गलं विदुः॥'

इति श्रीविष्णुपुराणवचनात् कल्याणरूपत्वाद्वा मङ्गलम्। परं सर्वभूतेभ्यः उत्कृष्टं ब्रह्म। मङ्गलं परम् इत्येकमिदं नाम सविशेषणम् ॥६३॥ २०॥

ईशानः प्राणदः प्राणो ज्येष्ठः श्रेष्ठः प्रजापतिः।

हिरण्यगर्भो भूगर्भो माधवो मधुसूदनः ॥२१॥

सर्वभूतनियन्त्रत्वात् ईशानः ॥६४॥ प्राणान् ददाति चेष्टयतीति वा प्राणदः 'को ह्योवान्यात् कः प्राणयात्' (तै० ३० २। ७) इति श्रुतेः। यद्वा, प्राणान् कालात्मना द्यति खण्डयतीति प्राणदः प्राणान् दीपयति शोधयतीति वा, प्राणान् ददाति लुनातीति वा प्राणदः ॥६५॥ प्राणितीति प्राणः क्षेत्रज्ञः परमात्मा वा, 'प्राणस्य प्राणम्' (बृ० ३० ४। ४। १८) इति श्रुतेः। मुख्यप्राणो वा ॥६६॥

वृद्धतमो ज्येष्ठः 'ज्य च' (पा० सू० ५। ३। ६१) इत्यधिकारे 'वृद्धस्य च' (पा० सू० ५। ३। ६२) इतिवृद्धशब्दस्य ज्यादेशविधानात् ॥६७॥

प्रशस्यतमः श्रेष्ठः 'प्रशस्यस्य श्रः' (पा० सू० ५। ३। ६०) इति आदेशविधानात्। 'प्राणो वाव ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च' (छा० ३० ५। १। १) इति

श्रुतेः। मुख्यग्राणो वा, 'श्रेष्ठश' (ब्र० सू० २।४।८) इत्यधिकरणसिद्धत्वात्। सर्वकारणत्वाद् वा ज्येष्ठः, सर्वातिशयत्वाद् वा श्रेष्ठः॥६८॥ ईश्वरत्वेन सर्वासां प्रजानां पतिः प्रजापतिः॥६९॥ हिरण्यमाण्डान्तर्वर्तित्वात् हिरण्यगर्भो ब्रह्मा विरिश्चिः तदात्मा, 'हिरण्यगर्भः समवर्तताये' (ऋ० सं० १०। १२।१२) इति श्रुतेः॥७०॥ भूगर्भे यस्य स भूगर्भः॥७१॥

माया: श्रियः धर्वः पतिः माधवः मधुविद्यावदोध्यत्वाद्वा माधवः। 'मौनाद्युगानाच्च योगाच्च विद्धि भारत माधवम्।'
(महा० उद्योग० ७०। ४)

इति व्यासवचनाद् वा माधवः॥७२॥ मधुनामानमसुरं सूदितवान्
इति मधुसूदनः।
'कर्णमिश्रोद्धर्वं चापि मधुनाममहासुरम्।
'ब्रह्मणोऽपचितिं कुर्वन् जघान मुरुपोत्तमः॥
'तस्य तात वधादेव देवदानवमानवाः।
मधुसूदन इत्याहुर्श्वप्यश्च जनार्दनम्॥'

(महा० भीष्म० ६७। १४-१६)

इति महाभारते॥७३।२१॥

द्वितीयाहिकम्॥२॥

ईश्वरो विक्रमी धन्वी मेधावी विक्रमः क्रमः।
अनुत्तमो दुरार्थः कृतज्ञः कृतिरात्मवान्॥२२॥

सर्वशक्तिमत्तया ईश्वरः॥७४॥ विक्रमः शौर्यम्, तद्योगात् विक्रमी॥७५॥ धनुरस्यास्तीति धन्वी ब्रीह्मादित्वादिनिप्रत्ययः। 'रामः शंस्रभूतामहम्' (गीता १०। ३१) इति भगवद्वचनात्॥७६॥ मेधा वहुरन्यधारणसामर्थ्यम्, सा यस्यास्ति स मेधावी। 'अस्मायामेधासज्जो विनिः' (पा० सू० ५। ३। १२।१)

इति पाणिनि- वचनाद्विनिप्रत्ययः॥७७॥ विचक्रमे जगद् विश्वं तेन विक्रमः विना गुरुडेन पक्षिणा क्रमाद्वा॥७८॥ क्रमणात्, क्रमहेतुत्वाद् वा क्रमः, 'क्रान्ते विष्णुम्' (मनु० १२।१२।१) इति मनुवचनात्॥७९॥ अविद्यमान उत्तमो यस्मात् सः अनुत्तमः। 'यस्मात् परं नापरमस्ति किञ्चित्' (ना० ३० १२। ३) इति श्रुतेः, 'न त्वत्समोऽस्त्यप्यधिकः कुतोऽन्यः' (गीता ११। ४३) इति स्मृतेश्च॥८०॥ दैत्यादिभिर्धर्घितुं न शक्यत इति दुरार्थम्॥८१॥ प्राणिनां पुण्यापुण्यात्मकं कर्म कृतं ज्ञानीति कृतज्ञः। पत्रपुष्पाद्यल्पमपि प्रयच्छतां मोक्षं ददातीति वा॥८२॥ पुरुषप्रयत्नः कृतिः, क्रिया वा; सर्वात्मकत्वात्तदाधारतया वा लक्ष्यते कृत्येति वा कृतिः॥८३॥ स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वात् आत्मवान्। 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिमि' (छा० ३० ७। २४। १) इति श्रुतेः॥८४।१२२॥

सुरेशः शरणं शर्म विश्वरेता: प्रजाभवः।

अहः संवत्सरो व्यालः प्रत्ययः सर्वदर्शनः॥१२३॥

सुराणां देवानामीशः सुरेशः सूपपदो वा राधातुः शोभनदातृणामीशः सुरेशः॥८५॥ आर्तानामार्तिहरणत्वात् शरणम्॥८६॥ परमानन्दरूपत्वात् शर्म॥८७॥ विश्वस्य कारणत्वात् विश्वरेता:॥८८॥ सर्वाः प्रजा यत्सक्षाशादुद्धर्वन्ति स प्रजाभवः॥८९॥ प्रकाशरूपत्वाद् अहः॥९०॥ कालात्मना स्थितो विष्णुः संबत्सर इत्युच्छः॥९१॥ व्यालवद् ग्रहीतुमशक्यत्वाद् व्यालः॥९२॥ प्रतीतिः प्रज्ञा प्रत्ययः 'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐ० ३० ३। ५। ३) इति श्रुतेः॥९३॥ सर्वाणि दर्शनात्मकानि अक्षीणि यस्य स सर्वदर्शनः, सर्वात्मकत्वात्; 'विश्वतश्शक्षुः' (शे० ३। ३) 'विश्वाक्षम्' (ना० ३० १३।१) इति श्रुतेः॥९४।१२३॥

अजः सर्वेश्वरः सिद्धूः सिद्धिः सर्वादिरच्युतः।

वृषाकपिरमेयात्मा सर्वयोगविनिःसृतः॥१२४॥

न जायत इति अजः 'न जातो न जनिष्यते' इति श्रुतेः।

‘न हि जातो न जायेऽहं न जनिष्ये कदाचन।

क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानां तस्मादहमजः स्मृतः॥’

इति महाभारते (शान्ति० ३४२। ७४) ॥१५॥ सर्वेषामीश्वराणामीश्वरः ‘सर्वेश्वरः’ एव सर्वेश्वरः (मा० ३० ६) इति श्रुतेः ॥१६॥ नित्यनिष्पन्नरूपत्वात् सिद्धः ॥१७॥ सर्ववस्तुषु संविद्रूपत्वात्, निरतिशयरूपत्वात् फलरूपत्वाद् वा सिद्धिः। स्वर्गादीनां विनाशित्वादफलत्वम् ॥१८॥ सर्वभूतानामादिकारणत्वात् सर्वादिः ॥१९॥ स्वरूपसामर्थ्यान्न च्युतो न च्यवते न च्यविष्यते इति अच्युतः, शाश्वतः शिवमच्युतम्’ (ना० ३० १३। १) इति श्रुतेः। तथा च भगवद्वचनम्— ‘यस्मान्न च्युतपूर्वोऽहमच्युतस्तेन कर्मणा’ इति ॥२०॥

इति नामां शतमाद्यं विवृतम्।

वर्षणात् सर्वकामानां धर्मे वृषः कात् तोयाद् भूमिपादिति कपिर्वराहः, वृषरूपत्वात्कपिरूपत्वाच्च वृषाकपिः।

‘कपिर्वराहः श्रेष्ठ धर्मश्च वृष उच्यते।

तस्माद् वृषाकपिं प्राह काशयो मां प्रजापतिः॥’

इति महाभारते (शान्ति० ३४२। ८९) ॥१०१॥

इयानिति मातुं परिच्छेत्तुं न शक्यत आत्मा यस्येति अपेयात्म ॥१०२॥

सर्वसम्बन्धविनिर्गतः सर्वयोगविनिःसृतः, ‘असङ्गो ह्यायं पुरुषः’ (बृ० ३० ४। ३। १५) इति श्रुतेः। नानाशास्त्रोक्ताद्योगादपगतत्वाद् वा ॥१०३॥२४॥

वसुर्वसुमनाः सत्यः समात्मा सम्मितः समः।

अमोघः पुण्डरीकाक्षो वृषकर्मा वृषाकृतिः॥२५॥

वसन्ति सर्वभूतान्यत्र, तेष्यमपि वसतीति वा वसुः ‘वसूनां पावकशास्मि’ (गीता १०। २३) इत्युक्तो वा वसुः ॥१०४॥

वसुशब्देन धनवाचिना प्राशस्त्यं लक्ष्यते। प्रशस्तं मनो यस्य स वसुमनाः। रागद्वेषादिभिः क्लेशैर्मदादिभिरुपक्लेशैश्च यतो न कलुषितं चित्तं ततस्तन्मनः प्रशस्तम् ॥१०५॥ अवितथरूपत्वात् परभात्मा सत्यः ‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ (तै० ३० २। १। १) इति श्रुतेः। मूर्त्तमूर्त्तिमकत्वाद्वा, ‘सच्च त्यच्चाभवत्, (तै० ३० २। ६। १) इति श्रुतेः। सदिति प्राणाः, तीत्यन्नप्तम्, यमिति दिवाकरस्तेन प्राणान्नादित्यरूपाद्वा। सत्यः ‘सदिति प्राणास्तीत्यन्नं यमित्यसावादित्यः’ (ऐ० आ० २। १। ५। ६) इति श्रुतेः। सत्यु साधुत्वाद्वा सत्यः ॥१०६॥ सम आत्मा मनो यस्य रागद्वेषादिभिरदूषितः सः समात्मा सर्वभूतेषु सप्त एक आत्मा वा, ‘सम आत्मेति विद्यात्’ इति श्रुतेः ॥१०७॥ सर्वरप्यर्थजातैः परिच्छिन्नः सम्मितः; सर्वैरपरिच्छिन्नोऽपित इति असम्मितः ॥१०८॥ सर्वकालेषु सर्वविकाररहितत्वात् समः; मया लक्ष्या सह वर्तत इति वा समः ॥१०९॥ पूजितः स्तुतः संस्मृतो वा सर्वफलं ददाति न वृथा करोतीति अमोघः। अवितथसङ्कल्पाद्वा, ‘सत्यसङ्कल्पः’ (छा० ३० ८। ७। १) इति श्रुतेः ॥११०॥ हृदयस्थं पुण्डरीकमश्नुते व्याप्नोति तत्रोपलक्षित इति पुण्डरीकाक्षः ‘यत्पुण्डरीकं पुरमध्यसंस्थम्’ इति श्रुतेः; पुण्डरीकाकारे उभे अक्षिणी अस्येति वा ॥१११॥ धर्मलक्षणं कर्मस्येति वृषकर्मा ॥११२॥ धर्मार्थमाकृतिः शरीरं यस्येति स वृषाकृतिः ‘धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥’ (गीता ४। ८) इति भगवद्वचनात् ॥११३॥२५॥

रुद्रो बहुशिरा बभूर्विश्वयोनिः शुचिश्रवाः।

अमृतः शाश्वतस्थाणुर्वरारोहो महातपाः॥२६॥

संहारकाले प्रजाः संहरन् रोदयतीति रुद्रः। रुद्रं राति ददातीति वा रुद्धःखं दुःखकारणं वा, द्रावयतीति वा रुद्रः; रोदनाद् द्रावणाद्वापि रुद्र इत्युच्यते,

‘रुद्धःखं दुःखहेतुं वा तद् द्रावयति यः प्रभुः।

रुद्र इत्युच्यते तस्माच्छिवः परमकारणम्॥’

इति शिवपुराणवचनात्। (संहिता ६ अ० ९। १४) ॥१४॥

बहूनि शिरांसि वस्येति बहुशिराः, 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' (पु० सू० १) इति मन्त्रवर्णात् ॥१५॥ विभर्ति लोकानिति बहुः ॥१६॥ विश्वस्य कारणत्वाद् विश्वयोनिः ॥१७॥

शुचीनि श्रवांसि नामानि श्रवणीयान्यस्येति शुचिश्रवाः ॥१८॥ न विद्यते मृतं परणमस्येति अमृतः 'अन्जरोऽमरः' (बृ० उ० ४। ४। २५) इति श्रुतेः ॥१९॥ शाश्वतश्वासौ स्थाणुश्वेति शाश्वतस्थाणुः ॥२०॥ वर आरोहोऽङ्गोऽस्येति चरारोहः। वरमारोहणं यस्मिन्निति वा, आरुङ्गानां पुनरावृत्यसम्प्रवात्, 'न च पुनरावर्तते' (छा० उ० ८। १५। १) इति श्रुतेः, 'यद् गत्वा न निर्वर्तन्ते तद् धाम परमं मम ॥' (गीता १५। ६)

इति भगवद्वचनात् ॥२१॥ महत्सूज्यविषयं तपो ज्ञानमस्येति महातपाः 'यस्य ज्ञानमयं तपः' (मु० उ० १। १। १) इति श्रुतेः। ऐश्वर्यं प्रतापो वा तपो महदस्येति वा महातपाः ॥२२॥ २६॥

सर्वगः सर्वविद्वानुर्विष्वक्सेनो जनार्दनः।
वेदो वेदविदव्यङ्गो वेदाङ्गो वेदवित् कविः ॥२७॥

सर्वत्र गच्छतीति सर्वगः, कारणत्वेन व्याप्तत्वात् सर्वत्र ॥२३॥

सर्वं वेत्ति विन्दतीति वा सर्ववित् भातीति भानुः, 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्' (क० उ० २। २। १५) इति श्रुतेः। 'यदादित्यगतं तेजो जगद् भासयतेऽखिलम्' (गीता १५। १२) इत्यादिसमृतेश्च; सर्वविच्चासौ भानुश्वेति सर्वविद्वानुः ॥२४॥

विष्वग् अव्ययं सर्वेत्यर्थैः। विष्वगच्छति पलायते दैत्यसेना यस्य रणोद्योगपात्रेणेति विष्वक्सेनः ॥२५॥ जनान् दुर्जनानर्दधति हिनस्ति, नरकादीन् गमयतीति वा जनार्दनः जनैः पुस्थार्थमध्युदयनिःश्रेयसलक्षणं याच्यते इति जनार्दनः ॥२६॥ वेदरूपत्वाद् वेदः वेदयतीति वा वेदः,

'तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानं तमः ।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥' (गीता १०। ११)
इति भगवद्वचनात् ॥२७॥ यथावद्वेदं वेदार्थं च वेत्तीति वेदवित्, 'वेदान्तकृद् वेदविदेव चाहम्' (गीता १५। १५) इति भगवद्वचनात्

'सर्वे वेदाः सर्वविद्याः सशास्त्राः सर्वे यज्ञाः सर्वे इज्याश्च कृष्णः।
विद्वुः कृष्णं ब्राह्मणस्तत्त्वतो ये तेषां राजन् सर्वयज्ञाः समाप्ताः॥
इति महाभारते ॥२८॥ अव्यङ्गः ज्ञानादिभिः परिपूर्णोऽविकल
इत्युच्यते; व्यङ्गो व्यक्तिर्न विद्यत इत्यव्यङ्गो वा 'अव्यक्तोऽयम्'
(गीता २। २५) इति भगवद्वचनात् ॥२९॥ वेदा अहम्भूता यस्य स
वेदाङ्गः ॥२३॥ वेदान् विन्ते विचारयतीति वेदवित् ॥३१॥ क्रान्तदर्शी
कविः सर्वदृक्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' (बृ० उ० ३। ७। २३) इत्यादि
श्रुतेः 'कविमनीषी' (ई० उ० ८) इत्यादि मन्त्रवर्णात् ॥३२॥ २७॥

लोकाध्यक्षः सुराध्यक्षो धर्माध्यक्षः कृताकृतः।

चतुरात्मा चतुर्वृहृष्टुर्दृष्टुर्भुजः ॥२८॥

लोकानध्यक्षयतीति लोकाध्यक्षः सर्वेषां लोकानां प्राधान्येनोप-
द्रष्टा ॥३३॥ लोकपालादिसुराणामध्यक्षः सुराध्यक्षः ॥३४॥ धर्माध्यर्मी
साक्षादीक्षतेऽनुरूपं फलं दातुं तस्माद् धर्माध्यक्षः ॥३५॥ कृतश्च कार्यरूपेण
अकृतश्च कारणरूपेणेति कृताकृतः ॥३६॥ सर्गादिषु पृथग्विभूतयश्चतसः
आत्मानो मूर्तयो यस्य सः चतुरात्मा।

'ब्रह्मा दक्षादयः कालस्तथैवाखिलजन्तवः।

विभूतयो हरेरेता जगतः सृष्टिहेतवः।

विष्णोर्मन्वादयः कालः सर्वभूतानि च द्विजः।

स्थितेर्निमित्तभूतस्य विष्णोरेता विभूतयः॥

रुदः कालोऽन्तकाद्याश्च समस्ताश्चैव जन्तवः।

चतुर्धा प्रलयायैता जनार्दनविभूतयः॥

(विष्णु० १। २२। ३१-३३)

इति वैष्णवपुराणे ॥१३७॥

'व्यूहात्मानं चतुर्धा वै वासुदेवादिमूर्तिभिः।

सृष्ट्यादीन् प्रकरोत्येष विश्रुतात्मा जनार्दनः॥'

इति व्यासवचनात् चतुर्व्यूहः ॥१३८॥ दंष्ट्राशृतस्त्रो यस्येति चतुर्दशः
नृसिंहविग्रहः। यद्वा सादृश्याच्छृङ्गं दंष्ट्रेत्युच्यते, 'चत्वारि शृङ्गाः' (श्वावेदे)
इति श्रुतेः ॥१३९॥ चत्वारो भुजा अस्येति चतुर्भुजः ॥१४०॥२८॥

भ्राजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सहिष्णुर्जगदादिजः।

अनघो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्वसुः ॥२९॥

प्रकाशैकरसत्वाद् भ्राजिष्णुः ॥१४१॥ भोज्यरूपतया प्रकृतिर्माया भोजनम्
इत्युच्यते ॥१४२॥ पुरुषरूपेण तां भुइक्ते इति भोक्ता ॥१४३॥ हिरण्याक्षादीन्
सहते अभिभवतीति सहिष्णुः ॥१४४॥ हिरण्यगर्भरूपेण जगदादावुत्पद्यते
स्वयमिति जगदादिजः ॥१४५॥ अघं न विद्यतेऽस्येति अनघः 'अपहतपापा'
(छा० उ० ८। १। १) इति श्रुतेः ॥१४६॥ विजयते ज्ञानवैराग्यैश्वर्या-
दिभिर्गुणविर्भूमिति विजयः ॥१४७॥ यतो जग्यत्यतिशेते सर्वभूतानि
स्वभावतोऽतो जेता ॥१४८॥ विश्वं योनिर्यस्य विश्वश्वासी योनिश्चेति वा
विश्वयोनिः ॥१४९॥ पुनः पुनः शारीरेषु वसति क्षेत्रज्ञरूपेणोहि
पुनर्वसुः ॥१५०॥२९॥

उपेन्द्रो वामनः प्रांशुरमोघः शुचिरूर्जितः।

अतीन्द्रः सङ्ग्रहः सर्गो धृतात्मा नियमो यमः ॥३०॥

इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वेनेति उपेन्द्रः यद्वा उपरि इन्द्रः।

'ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरोश्वरः।

उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति भुवि देवताः॥'

(हरि० २। १९। ४६)

इति हरिवंशे ॥१५१॥ वलिं वामनरूपेण याचितवानिति वामनः।

सम्भजनीय इति वा वामनः,

'मध्ये वामनमासीनं विश्वेदेवा उपासते' (क० उ० २। २। ३)

इति मन्त्रवर्णात् ॥१५२॥ स एव जगत्वर्यं क्रममाणः प्रांशुरभूदिति
प्रांशुः।

'तोये तु पतिते हस्ते वामनोऽभूदवामनः।

संवर्देवमय रूपं दर्शयामास वै प्रभुः॥

भूः पादौ द्यौ शिरश्चास्यं चन्द्रादित्यौ च चक्षुषी।'

(हरि० ३। ७१। ४३-४४)

इत्यादिविश्वरूपं दर्शयित्वा

'तस्य विक्रमतो भूमि चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे।

नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां तौ समवस्थितौ॥'

दिवमाक्रममाणस्य जानुमूले व्यवस्थितौ॥'

इति प्रांशुत्वं दर्शयति हरिवंशे (३। ७२। २९) ॥१५३॥ न मोघं
चेष्टितं यस्य सः अमोघः ॥१५४॥ स्मरतां स्तुवतामर्चयतां च पावनत्वात्
शुचिः 'अस्य स्पर्शश्च महान् शुचिः' इति मन्त्रवर्णात् ॥१५५॥ वलप्रकर्ष-
शालित्वात् ऊर्जितः ॥१५६॥ अतीत्येन्द्रं स्थितो ज्ञानैश्वर्यादिभिः
स्वभावसिद्धैरिति अतीन्द्रः ॥१५७॥ सर्वेषां प्रतिसंहारात् सङ्ग्रहः ॥१५८॥
सूज्यरूपतया, सर्गहितुत्वाद्वा सर्गः ॥१५९॥ एकरूपेण जन्मादिरहिततया
धृत आत्मा येन स धृतात्मा ॥१६०॥ स्वेषु स्वेष्वधिकारेषु प्रजा नियमयतीति
नियमः ॥१६१॥ अन्तर्यच्छतीति यमः ॥१६२॥३०॥

वेद्यो वैद्यः सदायोगी वीरहा माथवो मधुः।

अतीन्द्रियो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥३१॥

निःश्रेयसार्थिभिर्वेदनार्हत्वाद् वेद्यः ॥१६३॥ सर्वविद्यानां वेदितृत्वाद्
वैद्यः ॥१६४॥ सदा आविर्भूतस्वरूपत्वात् सदायोगी ॥१६५॥ धर्मत्राणाय

वीरान् असुरान् हन्तीति वीरहा ॥१६६॥ माया विद्यायाः पतिः माधवः ।

'मा विद्या च हरे: प्रोक्ता तस्या ईशो यतो भवन् ।

तस्मान्माधवनामासि धवः स्वामीति शब्दितः ॥' इति हरिवंशे (३। ८८। ४९) ॥१६७॥ यथा मधु परां प्रीतिमुत्पादयति अथमपि तथेति मधुः ॥१६८॥ शब्दादिरहितत्वादिन्द्रियाणामविषय इति अतीन्द्रियः, 'अशब्दमस्पर्शम्' (क० उ० १। ३। १५) इति श्रुतेः ॥१६९॥ मायाविनामपि मायाकारित्वात् महामायः, 'मम माया दुरत्यया' (गीता ७। १४) इति भगवद्वचनात् ॥१७०॥

जगदुत्पत्तिस्थितिलयार्थमुद्युक्तत्वात् महोत्साहः ॥१७१॥ बलिनामपि वलवत्त्वात् महबलः ॥१७२॥३१॥

महाबुद्धिर्महावीर्यो महाशक्तिर्महाद्युतिः ।

अनिर्देश्यवपुः श्रीमानमेयात्मा महाद्रिधृक् ॥३२॥

बुद्धिमतामपि बुद्धिमत्त्वात् महाबुद्धिः ॥१७३॥ महदुत्पत्तिकारण-मविद्यालक्षणं वीर्यमस्येति महावीर्यः ॥१७४॥ महती शक्तिः सामर्थ्यपस्येति महाशक्तिः ॥१७५॥ महतो द्युतिर्बाह्या- भ्यन्तरा च अस्येति महाद्युतिः, 'स्वयंन्योतिः, (ब० उ० ४। ३। ९) 'ज्योतिषां ज्योतिः' (ब० उ० ४। ४। १६) इत्यादि श्रुतेः ॥१७६॥

इदं तदिति निर्देष्टुं यन्न शक्यते परस्ये स्वसंवेद्यत्वात्तदनिर्देश्यं वपुरस्येति अनिर्देश्यवपुः ॥१७७॥ ऐश्वर्यलक्षणा समग्रा श्रीर्थस्य सः श्रीमात् ॥१७८॥ सर्वैः प्राणिभिरपेया बुद्धिरात्मा यस्य सः अपेयात्मा ॥१७९॥ महान्तमद्विग्निरात्मा यस्य सः अमृतमध्यने गोरक्षणे च धृतवानिति महाद्रिधृक्; घान्तोऽयम् ॥१८०॥३२॥

महेष्वासो महीभर्ता श्रीनिवासः सतां गतिः ।

अनिरुद्धः सुरानन्दो गोविन्दो गोविदां पतिः ॥३३॥

महानिष्ठास इषुक्षेपो यस्य स महेष्वासः ॥१८१॥ एकार्णवाप्लुतां देवीं महीं च बभारेति महीभर्ता ॥१८२॥ यस्य वक्षस्यनपाचिनी श्रीर्वसति सः श्रीनिवास ॥१८३॥ सतां वैदिकानां साधूनां पुरुषार्थसाधनहेतुः सतां गतिः ॥१८४॥ न केनापि प्रादुर्भावेषु निरुद्ध इति अनिरुद्धः ॥१८५॥ सुरानानन्ददयतीति सुरानन्दः ॥१८६॥

'नप्तां वै धरणीं पूर्वमविन्दद्युग्मागताम् ।

गोविन्द इति तेनाहं देवैर्वाग्मिभरभिष्टुतः

(महा० शान्ति० ३४२। ७०)

इति पोक्षधर्मवचनात् गोविन्दः ।

'अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ।

गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥'

(हरि० २। १९। ४५)

इति ।

'गौरेणा तु यतो वाणी तां च विन्दयते भवन् ।

गोविन्दस्तु ततो देव भुनिभिः कथ्यते भवन् ॥'

इति च हरिवंशे (३। ८८। ५०) ॥१८७॥

गौर्वाणी तां विन्दतीति गोविन्दः तेषां पतिर्विशेषेणेति गोविदां पतिः ॥१८८॥३३॥

मरीचिर्दमनो हंसः सुपर्णो भुजगोत्तमः ।

हिरण्यनाभः सुतपाः पद्मनाभः प्रजापतिः ॥३४॥

तेजस्विनामपि तेजस्त्वात् मरीचिः 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (गीता १०। ३६) इति भगवद्वचनात् ॥१८९॥ स्वाधिकारत्रमाद्यतीः प्रजा दमधितुं शीलमस्य वैवस्वतादिरूपेणेति दमनः ॥१९०॥ अहं स इति तादत्यभाविनः संसारभयं हन्तीति हंसः। पृष्ठोदरादित्वाच्छब्दसाधुत्वम्। हन्ति गच्छति सर्वशरीरेच्छिति वा हंसः 'हंसः शुचिष्ठ' (क० उ० २। ५। २) इति मन्त्रवर्णात् ॥१९१॥

शोभनधर्माधर्मरूपपर्णत्वात् सुपर्णः, 'द्वा सुपर्णा' (मु० उ० ३।१।१) इति मन्त्रवर्णात्। शोभनं पर्ण यस्येति वा सुपर्णः 'सुपर्णः पततामस्मि' इति ईश्वरवचनात्॥१९२॥ भुजेन गच्छतामुत्तमो भुजगोत्तमः॥१९३॥ हिरण्यमिव कल्याणी नाभिरस्येति हिरण्यनाभः; हितरमणीयनाभित्वाद्वा हिरण्यनाभः॥१९४॥ वदरिकाश्रमे नरनारायणरूपेण शोभनं तपश्चरतीति सुतपाः 'मनसश्चेन्द्रियाणां च हौकाग्रं परमं तपः!' (ब्रह्म० १३०। १८) इति स्मृतेः॥१९५॥ पद्ममिव सुवर्तुला नाभिरस्येति, हृदयपद्मस्य नाभौ प्रकाशनाद्वा पद्मनाभः पृष्ठोदरादित्वात्संधुत्वम्॥१९६॥ प्रजानां पतिः पिता प्रजापतिः॥१९७॥३४॥

अमृत्युः सर्वदृक् सिंहः सम्याता सम्यिमान् स्थिरः।

अजो दुर्मर्धणः शास्ता विश्रुतात्मा सुरारिहा॥३५॥

मृत्युर्विनाशस्तद्वेतुर्वास्य न विद्यते इति अमृत्युः॥१९८॥ प्राणिनां कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन वोधेनेति सर्वदृक्॥१९९॥ हिनस्तीति सिंहः। पृष्ठोदरादित्वात् साधुत्वम्॥२००॥

इति नामां द्वितीयं शतं विवृतम्।

कर्मफलैः पुरुषान् सन्धत्त इति सन्धाता॥२०१॥ फलभोक्ता च स एवेति सन्धिमान्॥२०२॥ सदैकरूपत्वात् स्थिरः॥२०३॥ अजति गच्छति क्षिपति इति वा अजः॥२०४॥ मर्वितुं सोहुं दानवादिभिर्न शक्यते इति दुर्मर्धणः॥२०५॥ श्रुतिस्मृत्यादिभिः सर्वेषामनुशिष्टिं करोतीति शास्ता॥२०६॥ विशेषेण श्रुतो येन सत्यज्ञानादिलक्षणः आत्मातो विश्रुतात्मा॥२०७॥ सुरारीणां निहन्तृत्वात् सुरारिहा॥२०८॥३५॥

गुरुर्गुरुतमो धाम सत्यः सत्यपराक्रमः।

निमिषोऽनिमिषः स्मग्वी वाचस्पतिरुदारधीः॥३६॥

सर्वविद्यानामुपदेष्टत्वात्सर्वेषां जनकत्वाद्वा गुरुः॥२०९॥

विरिज्यादीनामपि ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकत्वाद् गुरुतमः, 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्' (क्षे० उ० ६।१८) इति मन्त्रवर्णात्॥२१०॥ धाम ज्योतिः, 'नारायणपरो ज्योतिः' (ना० उ० १३। १) इति मन्त्रवर्णात्। सर्वकामानामास्पदत्वाद्वा धाम, 'परमं ब्रह्म परं धाम' (ब्र० उ० २। ३। ६) इति श्रुतेः॥२११॥ सत्यवचनधर्मरूपत्वात् सत्यः 'तस्मात् सत्यं परमं वदन्ति' इति श्रुतेः, सत्यस्य सत्यमिति वा, 'प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्' (ब्र० उ० २। ३। ६) इति श्रुतेः॥२१२॥ सत्यः अवितथः पराक्रमो यस्य सः सत्यपराक्रमः॥२१३॥ निमीलिते यतो नेत्रे योगनिद्रारतस्य अतो निमिषः॥२१४॥ नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वात् अनिमिषः; मत्स्यस्तपतया वा आत्मस्तपतया वा अनिमिषः॥२१५॥ भूततन्मावरूपां वैजयन्त्याख्यां स्तं नित्यं विभर्तीति स्मर्वा॥२१६॥ वाचो विद्यायाः पतिः वाचस्पतिः; सर्वार्थविषया धीर्बुद्धिरस्येत्युदारधीः वाचस्पतिरुदारधीः इत्येकं नाम॥२१७॥३६॥

अग्रणीर्षामणीः श्रीमान् न्यायो नेता समीरणः।

सहस्रभूर्धा विश्रुतामा सहस्राक्षः सहस्रपात्॥३७॥

अग्रं प्रकृष्टं पदं नयति मुमुक्षूनिति अग्रणीः॥२१८॥ भूतशामस्य नेतृत्वाद् ग्रामणीः॥२१९॥ श्री कान्तिः सर्वातिशायिन्यस्येति श्रीमान्॥२२०॥ प्रमाणानुग्राहकोऽभेदकारकस्तर्को न्यायः॥२२१॥ जगद्यन्तनिर्वाहको नेता॥२२२॥ श्वसनरूपेण भूतानि चेष्टयतीति समीरणः॥२२३॥ सहस्राणि मूर्धानोऽस्येति सहस्रमूर्धा॥२२४॥ विश्वस्यात्मा विश्रुतामा॥२२५॥ सहस्राण्य-क्षीण्यक्षणी वा यस्य सहस्राक्षः॥२२६॥ सहस्राणि पादा अस्येति सहस्रपात् 'सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रापात्' (पु० सू० १) इति श्रुतेः॥२२७॥३७॥

आवर्तनो निवृत्तात्मा संवृतः सम्प्रमर्दनः।

अहः संवर्तको वह्निरन्लिलो धरणीधरः॥३८॥

आवर्तयितुं संसारचक्रं शीलमस्येति आवर्तनः ॥२२८॥ संसारबन्धान्विवृत्त आत्मास्वरूपमस्येति निवृत्तात्मा ॥२२९॥ आच्छादिकया अविद्यया संवृत्तत्वात् संवृत्तः ॥२३०॥ सम्यक् प्रमर्दयतीति रुद्रकालाद्याभिर्विभूतिरिति सम्प्रमर्दनः ॥२३१॥ सम्यग्हाणं प्रवर्तनात् सूर्यः अहःसंवर्तकः ॥२३२॥ हविर्वहनात् वहिः ॥२३३॥ अनिलयः अनिलः, अनादित्वाद् अनिलः अनादानाद्वा, अननाद्वा अनिलः ॥२३४॥ शेषदिग्गजादिरूपेण वराहरूपेण च धरणीं धत्त इति धरणीधरः ॥२३५॥३८॥

सुप्रसादः प्रसन्नात्मा विश्वधृग् विश्वभृग् विभुः।

सत्कर्ता सत्कृतः साधुर्जहुर्नारायणो नरः॥३९॥

शोभनः प्रसादो यस्यापकारवत्तामपि शिशुपालादीनां मोक्षप्रदातृत्वादिति सुप्रसादः ॥२३६॥ रजस्तमोभ्यापकलुषि आत्मान्तकरणमस्येति प्रसन्नात्मा। करुणार्द्रस्वभावत्वाद्वा, यद्वा प्रसन्नस्वभावः कारुणिक इत्यर्थः अवाप्तसर्वकामत्वाद्वा ॥२३७॥

विश्वं धृष्णोतीति विश्वधृक्। जिधृषा प्रागल्म्ये ॥२३८॥ विश्वं भुद्गते भुनक्ति पालयतीति वा विश्वभृक् ॥२३९॥ हिरण्यगर्भादिरूपेण विविधं भवतीति विभुः, 'नित्यं विभुम्' (मु० उ० १५।६) इति मन्त्रवर्णात् ॥२४०॥ सत्करोति पूजयतीति सत्कर्ता ॥२४१॥ पूजितैरपि पूजैतः सत्कृतः ॥२४२॥ न्यायप्रवृत्ततया साधुः; साध्यतीति वा साध्यभेदान्, उपादानात् साध्यमात्रसाधको वा ॥२४३॥ जनान् संहारसमये अपहनुते अपनयतीति जहुः जहात्यविटुषो भक्तान्वयति परम्पदमिति वा ॥२४४॥

नर आत्मा, ततो जातान्यानाशादीनि नाराणि कार्याणि तानि अयं कारणात्पना व्याप्तोऽति, अतश्च तान्ययनमस्येति नारायणः-

'यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयते ऽपि च।

अन्तर्विहित तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः॥'

(ना० उ० १३। १-२)

इति मन्त्रवर्णात्।

'नराज्ञातानि तत्वानि नारायणीति ततो विदुः।

तान्येव चायनं तस्य तेन नारायणः स्मृतः॥'

इति महाभारते।

नाराणां जीवानामयनत्वात्प्रलय इति वा नारायणः 'यत्प्रयन्त्य— भिसंविशन्ति' (तै० उ० ३।१९) इति श्रुतेः। 'नाराणामयनं यस्मात्स्मान्नारायणः स्मृतः' इति ब्रह्मवैवर्तात्

'आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः।

ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः॥' (मनु० १। १०)

इति मनुवचनाद् वा नारायणः।

'नारायणाय नम इत्ययमेव सत्यः संसारघोरविषसंहरणाय मन्त्रः। शृणवन्तु भव्यमतयो यत्योऽस्तरागा उच्चैस्तरामुषदिशाम्यहमूर्ध्वबाहुः॥'

इति श्रीनारसिंहपुराणे ॥२४५॥

'नयतीति नरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः।' इति व्यासवचनम् ॥२४६॥३९॥

असंख्येयोऽप्रमेयात्मा विशिष्टः शिष्टकच्छुचिः।

सिद्धार्थः सिद्धसङ्कल्पः सिद्धिदः सिद्धिसाधनः॥४०॥

यस्मिन् संख्या नामरूपभेदादिः न विद्यत इति असंख्येयः ॥२४७॥

अप्रमेय आत्मा स्वरूपमस्येति अप्रमेयात्मा ॥२४८॥ अतिशेते सर्वमतो विशिष्टः ॥२४९॥ शिष्टं शासनं तत् करोतीति शिष्टकृतः शिष्टान् करोति पालयतीति वा। सामान्यवचनो धातुर्विशेषवचनो दृष्टः कुरु काष्ठानीत्याहरणे यथा, तद्विदिति वा शिष्टकृतः ॥२५०॥ निरञ्जनः शुचिः ॥२५१॥ सिद्धो निर्वृत्तः अर्थमानोऽर्थोऽस्येति सिद्धार्थः 'सत्यकामः' (छा० उ० ८। ७। १) इति श्रुतेः ॥२५२॥ सिद्धो निष्पत्रः सङ्कल्पोऽस्येति सिद्धसङ्कल्पः, 'सत्यसङ्कल्पः' (छा० उ० ८। ७। १) इति श्रुतेः ॥२५३॥

सिद्धिं फलं कर्तृभ्यः स्वाधिकारानुरूपतो ददातीति सिद्धिदः ॥२५४॥ सिद्धेः क्लियायाः साधकत्वात् सिद्धिसाधनः ॥२५५॥४०॥

विश्रामः ॥१॥

वृषाही वृषभो विष्णुर्वृषपर्वा वृषोदरः।
वर्धनो वर्धमानश्च विविक्तः श्रुतिसागरः॥४१॥

वृषो धर्मः पुण्यम्, तदेवाहः प्रकाशसाधम्यात् द्वादशाहप्रभृतिर्वृषाहः; सोऽस्यास्तीति वृषाही। वृषाह इत्यत्र 'रजाहःसंखिभ्यष्टच्' (पा० सू० ५। ४। ११) इति टच् प्रत्ययः समासान्तः॥२५६॥ वर्षत्येष भक्तेभ्यः कामानिति वृषभः॥२५७॥ विष्णुः 'विष्णुर्विक्रमणात्' (महा० उद्योग० ७०। १३) इति व्यासोत्ते॥२५८॥ वृषस्तपाणि सोपानपर्वाण्याहुः परं धामास्तुक्षोरित्यतो वृषपर्वा॥२५९॥ प्रजावर्षतीव उदरमस्येति वृषोदरः॥२६०॥ वर्धयतीति वर्धनः॥२६१॥ प्रपञ्चस्तुपेण वर्धत इति वर्धमानः॥२६२॥ इत्यं वर्धमानोऽपि पृथगेव तिष्ठतीति विविक्तः॥२६३॥ श्रुतयः सागर इवात्र निधीयन्ते इति श्रुतिसागरः॥२६४॥४१॥

सुभुजो दुर्धरो वाग्मी महेन्द्रो वसुदो वसुः।
नैकरूपो वृहद्दूपः शिपिविष्टः प्रकाशनः॥४२॥

शोभना भुजा जगद्रक्षाकरा अस्येति सुभुजः॥२६५॥ पृथिव्यादीन्यपि लोकधारकाण्यन्यैर्धारयितुमशक्यानि धारयन् न केनचिद् धारयितुं शक्य इति दुर्धरः, दुःखेन ध्यानसमये मुमुक्षुभिर्हदये धारयत इति वा दुर्धरः॥२६६॥ यतो निःसृता ब्रह्ममयी वाक् तस्माद् वाग्मी॥२६७॥ महांश्चासाविन्द्रश्चेति महेन्द्रः, ईश्वराणामपीश्वरः॥२६८॥ वसु धनं ददातीति वसुदः 'अन्नादो वसुदानः' (व० ३० ४। ४। २४) इति श्रुतेः॥२६९॥ दीयमानं तद् वस्त्वपि स एवेति वा वसुः आच्छादयत्यात्मस्वरूपं माययेति वा वसुः; अन्तरिक्ष एव वसति नान्यत्रेति असाधारणेन वसनेन वायुर्वा वसुः, 'वसुरन्तरिक्षसत्' (क० ३० २। ५। २) इति श्रुतेः॥२७०॥ एकं रूपमस्य न विद्यत इति नैकरूपः 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते' (व० ३० २। ५। १९) इति श्रुतेः। 'ज्योतींषि विष्णुः' (विष्णु० २। १२। ३८) इत्यादिस्मृतेश्च॥२७१॥ वृहन्महद् वराहादिरूपमस्येति वृहद्दूपः॥२७२॥ शिपयः पश्वः, तेषु विशति प्रतितिष्ठति यज्ञरूपेणेति शिपिविष्टः,

यज्ञमूर्तिः 'यज्ञो वै विष्णुः पश्वः शिपिर्यज्ञ एव पशुपु प्रतितिष्ठति (तै० सं० १। ७। ४) इति श्रुतेः। शिपयो रश्मयस्तेषु निविष्ट इति वा।

'शैत्याच्छयनयोगाच्च शीति वारि प्रचक्षते।

तत्यानाद् रक्षणाच्चैव शिपयो रश्मयो मताः॥'
तेषु प्रवेशाद् विश्वेशः शिपिविष्ट इहोच्यते॥२७३॥'
सर्वेषां प्रकाशनशीलत्वात् प्रकाशनः॥२७४॥४२॥
तृतीयाहिकम्॥३॥

ओजस्तेजोद्युतिधरः प्रकाशात्मा प्रतापनः।

ऋद्धः स्पष्टाक्षरो मन्त्रश्चन्द्रांशुर्भास्करद्युतिः॥४३॥

ओजः प्राणवलम्; तेजः शौर्यादियो गुणाः; द्युतिर्दीप्तिः, ताः धारयतीति ओजस्तेजोद्युतिधरः। अथवा, ओजस्तेज इति नामदृश्यम्, 'वल वलवतां चाहम्' (गीता ७। ११) 'तेजस्तेजस्विनामहम्' (गीता ७। १०) इति भगवद्वचनात् द्युतिं ज्ञानलक्षणां दीप्तिं धारयतीति द्युतिधरः॥२७५॥

प्रकाशस्वरूप आत्मा यस्य स प्रकाशात्मा॥२७६॥ सवित्रादिविभूतिभिः विश्वं प्रतापयतीति प्रतापनः॥२७७॥ धर्मज्ञानवैराग्यादिभिरुपेतत्वाद् ऋद्धः॥२७८॥ स्पष्टमुदात्तम् ओङ्कारलक्षणमक्षरप्रस्येति स्पष्टाक्षरः॥२७९॥

ऋग्यजुःसामलक्षणो मन्त्रः; मन्त्रवोध्यत्वाद् वा मन्त्रः॥२८०॥ संसारतापतिगमांशुतापतापितचेतसां चन्द्रांशुरिवाहादकरत्वात् चन्द्रांशुः॥२८१॥ भास्करद्युतिसाध्याद् भास्करद्युतिः॥२८२॥४३॥

अमृतांशूद्धवो भानुः शशविन्दुः सुरेश्वरः।

औषधं जगतः सेतुः सत्यधर्मपराक्रमः॥४४॥

मध्यमाने पद्योनिधावमृतांशोश्चन्द्रस्य उद्धवो यस्मात्सः अमृतांशूद्धवः॥२८३॥ भातीति भानुः 'तमेव भातमनुभाति सर्वम्' (क० ३० २। ५। १५) इति श्रुतेः॥२८४॥ शश इव विन्दुर्लञ्छिनमस्येति शशविन्दुश्चन्द्रः तद्वत् प्रजा: पुण्यातीति शशविन्दुः। 'पुण्यामि चौपधीः

सर्वाः सोमो भूत्वा रसात्मकः' (गीता १५। १३) इति भगवद्वचनात्॥२८५॥ सुराणां देवानां शोभनदातृणां चेश्वरः सुरेश्वरः॥२८६॥ संसाररोगभेदज्ञत्वाद् आैषधम्॥२८७॥ जगतां समुत्तरणहेतुत्वादसम्भेदकारणत्वाद् वा सेतुवद्वर्णश्रियादीनां जगतः सेतुः, 'एष सेतुर्विधरण एवां लोकानामसम्भेदाय' (वृ० ३० ४। ४। २२) इति श्रुतेः॥२८८॥ सत्या अवितथा धर्मा ज्ञानादयो गुणाः पराक्रमश्च यस्य सः सत्यधर्मपराक्रमः॥२८९॥४४॥

भूतभव्यभवन्नाथः पवनः पावनोऽनलः।

कामहा कामकृत् कान्तः कामः कामप्रदः प्रभुः॥४५॥

भूतभव्यभवतां भूतग्रामाणां नाथः, तैर्याच्यते तानुपतपति तेषामीषे शास्तीति वा भूतभव्यभवन्नाथः॥२९०॥ पवते इति पवनः, 'पवनः पवतामस्मि' (गीता १०। ३१) इति भगवद्वचनात्॥२९१॥ पावयतीति पावनः। 'भीषास्माद्वातः पवते' (तै० ३० २। ८) इति श्रुतेः॥२९२॥ अनान् प्राणान् आत्मत्वेन लातीति जीवः अनलः; णलतेर्गन्धवाचिनो नवपूर्वाद् वा 'अग्नधर्मरसम्' इति श्रुतेः; न अलं 'पर्याप्तमस्य विद्यत इति वानलः॥२९३॥ कामान् हन्ति मुमुक्षुणां भक्तानां हिसक्तानां चेति कामहा॥२९४॥ सात्त्विकानां कामान् करोतीति कामकृत्; कामः प्रद्युम्नः तस्य जनकत्वाद् वा॥२९५॥ अभिरूपतमः कान्तः॥२९६॥ काम्यते पुरुषार्थाभिकाङ्क्षभिरिति कामः॥२९७॥ भक्तेभ्यः कामान् प्रकर्षेण ददातीति कामप्रदः॥२९८॥ प्रकर्षेण भवनात् प्रभुः॥२९९॥४५॥

युगादिकृद् युगावर्तो नैकमायो महाशनः।

अदृश्यो व्यक्तरूपश्च सहस्रजिदनन्तजित्॥४६॥

युगादेः कालभेदस्य कर्तृत्वाद् युगादिकृतः युगानामादिपारम्भ करोतीति वा॥३००॥

इति नामां तृतीयं शतं विवृतम्।

युगानि कृतादीन्यावर्तवति कालात्मनेति युगावर्तः॥३०१॥ एका माया न विद्यते बह्वीर्माया बहतीति नैकमायाः। 'नलोपो नजः'

(पा० मू० ६। ३। ७३) इति नकारलोपो न भवति, अकारानुवन्धरहितस्यापि नकारस्य प्रतिपैदवाचिनो विद्यमानत्वात्॥३०२॥ महदशनपस्येति महाशनः। कल्पान्ते सर्वशसनात्॥३०३॥ सर्वेषां बुद्धिन्द्रियाणामगम्यः अदृश्यः॥३०४॥

स्थूलरूपेण व्यक्तं स्वरूपमस्येति व्यक्तरूपः; स्वयंप्रकाशमानत्वाद् योगिनां व्यक्तरूप इति वा॥३०५॥ सुरारीणां सहस्राणि युद्धे जयतीति सहस्रजित्॥३०६॥ सर्वाणि भूतानि युद्धक्रीडादिषु सर्वत्राचिन्त्यशक्तितया जयतीति अनुन्तजित्॥३०७॥४६॥

इष्टेऽविशिष्टः शिष्टेष्टः शिखण्डी नहुषो वृषः।

क्रोधहा क्रोधकृत्कर्ता विश्ववाहुर्महीधरः॥४७॥

परमानन्दात्मकत्वेन प्रिय इष्टः, यज्ञेन पूजित इति वा इष्टः॥३०८॥ सर्वेषामन्तर्यामित्वेन अविशिष्टः॥३०९॥ शिष्टानां विदुपामिष्टः शिष्टेष्टः; शिष्टा इष्टा अस्येति वा, 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः॥' (गीता ७। १७) इति भगवद्वचनात्; शिष्टैरिष्टः पूजित इति वा शिष्टेष्टः॥३१०॥ शिखण्डः कलापोऽलङ्कारोऽस्येति शिखण्डी यतो गोपवेषधरः॥३११॥ नह्यति भूतानि माययातो नहुषः, णह वन्धने॥३१२॥ कामानां वर्षणाद् वृपः धर्मः 'वृपो हि भगवान् धर्मः मृतो लोकेषु भारत। नैवष्टुकपदाख्यानैर्विद्धि मां वृपमुत्तमम्॥' इति महाभारते (शान्ति० ३४२। ८८)॥३१३॥ साधूनां क्रोधं हन्तीति क्रोधहा। असाधुषु क्रोधं करोतीति क्रोधकृत्॥३१४॥ क्रियत इति कर्म जगत्तस्य कर्ता 'यो वै वालाक एतेषां पुरुषाणां कर्ता यस्य वै तत् कर्म स वेदितव्यः' (कौ० ३० ४। १८) इति श्रुतेः। क्रोधकृतां दैत्यादीनां कर्ता छेदक इत्येकं वा नाम॥३१५॥ विश्वेषामालभ्वनत्वेन, विश्वे ब्राह्मोऽस्येति विश्वतो ब्राह्मोऽस्येति वा 'विश्ववाहुः विश्वतोब्राहुः' (श्व० ३० ३। ३) इति श्रुतेः॥३१६॥ महीं पूजां धरणीं वा धरतीति महीधरः॥३१७॥४७॥

अच्युतः प्रथितः प्राणः प्राणदो वासवानुजः।

अपां निधिरधिष्ठानमप्रमत्तः प्रतिष्ठितः॥४८॥

पद्मभावविकाररहितत्वाद् अच्युतः 'शाश्वतशिवमच्युतम्'
(ना० उ० १३।१) इति श्रुतेः॥३१८॥ जगदुत्पत्त्यादिकर्मभिः प्रख्यातः
प्रथितः॥३१९॥ सूत्रात्मना प्रजाः प्राणयतीति प्राणः 'प्राणो वा अहमस्मि'
इति बहवृच्छाः॥३२०॥

सुराणामसुराणां च प्राणं बलं ददाति द्यति वेति प्राणदः॥३२१॥
अदित्यां कश्यपाद् वासवस्यानुजो जात इति वासवानुजः॥३२२॥

आपो यत्र निधीयन्ते सः अपां निधिः, 'सरसामस्मि सागरः'
(गीता १०। २४) इति भगवद्वचनात्॥३२३॥ अधितिष्ठन्ति भूतानि
उपादानकारणत्वेन ब्रह्मेति अधिष्ठानम् 'मत्स्थानि सर्वभूतानि' (गीता ९।८)
इति भगवद्वचनात्॥३२४॥ अधिकारिभ्यः कर्मानुरूपं फलं प्रवच्छन्न
प्रमाद्यतीति अप्रमत्तः॥३२५॥ स्वे महिमि स्थितः प्रतिष्ठितः, 'स भगवः
कस्मिन् प्रतिष्ठित इति। स्वे महिमिः' (छा० उ० ७। २४। १) इति
श्रुतेः॥३२६॥४४॥

स्कन्दः स्कन्दधरो ध्यर्यो वरदो वायुवाहनः।
वासुदेवो वृहद्बानुरादिदेवः पुरन्दरः॥४९॥

स्कन्दत्यपूतरूपेण गच्छति वायुरूपेण शोषयतीति वा स्कन्दः॥३२७॥
स्कन्दं धर्मपथं धारयतीति स्कन्दधरः॥३२८॥ धुरं वहति समस्तभूतजन्मादि-
लक्षणामिति धुर्यः॥३२९॥ अभिमतान्वरान्ददातीति, वरं गां दक्षिणां
ददाति यजमानरूपेणेति वा वरदः 'गौवैं वरः' इति श्रुतेः॥३३०॥ मरुतः
सप्त आवहादीन् वाहयतीति वायुवाहनः॥३३१॥ वसति वासयति
आच्छादयति सर्वमिति वा वासुः, दीव्यति क्रीडते विजिगीषते व्यवहरति
द्योतते स्तूयते गच्छतीति वा देवः, वासुधासौ देवश्वेति वासुदेवः।

'छादयामि जगत् सर्वं भूत्वा सूर्यं इवांशुभिः।
सर्वभूताधिवासश्च वासुदेवस्ततः स्मृतेः॥'
(महा० शान्ति० ३४१। ४१)

'वासनात् सर्वभूतानां वसुत्वाद् देवयोनितः।
वासुदेवस्ततो वेद्यः.....॥'
इति उद्योगपर्वणि (७०। ३)।

'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः।
ततः स वासुदेवेति विद्वद्दिः परिपठ्यते॥' (१। २। १२)

'सर्वाणि तत्र भूतानि वसन्ति परमात्मनि।
भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतेः॥' (६। ५। ८०)

इति च विष्णुपुराणे॥३३२॥

'वृहन्तो भानवो यस्य चन्द्रसूर्यादिगामिनः।
तैर्विश्वं भासयति यः स वृहद्बानुरूप्यते॥'॥३३३॥ आदिः कारणम्,
स चासौ देवश्वेति आदिदेवः द्योतनादिगुणवान् देवः॥३३४॥ सुरशत्रूणां
पुराणां दारणात् पुरन्दरः 'वाचं यमपुरन्दरौ च' (पा० सू० ६। ३। ६९)
इति पाणिनिना निपातनात्॥३३५॥४४॥

अशोकस्तारणस्तारः शूरः शौरिर्जनेश्वरः।

अनुकूलः शतावर्तः पद्मी पद्मनिभेक्षणः॥५०॥

शोकादिपद्मर्मिवर्जितः अशोकः॥३३६॥ संसारसागरात्तारयतीति
तारणः॥३३७॥ गर्भजन्मजरामृत्युलक्षणाद् भयात्तारयतीति तारः॥३३८॥
विक्रमणात् शूरः॥३३९॥ शूरस्यापत्यं वसुदेवस्य सुतः शौरिः॥३४०॥
जनानां जन्मूनामीश्वरो जनेश्वरः॥३४१॥ आत्मत्वेन हि सर्वेषाम् अनुकूलः,
न हि स्वस्मिन् प्रतिकूलं स्वयमाचरति॥३४२॥ धर्मत्राणाय शतमावर्तनानि
प्रादुर्भावा अस्येति शतावर्तः नाडीशते प्राणरूपेण वर्तत इति वा॥३४३॥
पद्मं हस्ते विद्यते इति पद्मी॥३४४॥ पद्मनिभे ईक्षणे दृशावस्येति
पद्मनिभेक्षणः॥३४५॥५०॥

पद्मनाभोऽरविन्दाक्षः पद्मगर्भः शरीरभृत्।

महर्द्विर्द्विर्द्वो वृद्धात्मा महाक्षो गरुडध्वजः॥५१॥

पद्मस्य नाभीं मध्ये कर्णिकायां स्थित इति पद्मनाभः ॥३४६॥
अरविन्दसदृशे अक्षिणी अस्येति अरविन्दाक्षः ॥३४७॥ पद्मस्य हृदयाख्यस्य
मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ॥३४८॥ पोषयन्नन्नरूपेण प्राणरूपेण वा
शरीरिणां शरीराणि धारयतीति शरीरभृत्। स्वमायथा शरीराणि विभर्तीति
वा ॥३४९॥ महती ऋद्धिर्विभूतिरस्येति महर्दिः ॥३५०॥ प्रपञ्चरूपेण
वर्तमानत्वाद् ऋदः ॥३५१॥ वृद्धः पुरातन आत्मा यस्येति वृद्धात्मा ॥३५२॥
महती अक्षिणी महान्त्यक्षीणि वा अस्येति महाक्षः ॥३५३॥ गरुडाङ्को
ध्वजो यस्येति गरुडध्वजः ॥३५४॥५१॥

अतुलः शरभो भीमः भगवज्ञो हविर्हरिः।
सर्वलक्षणलक्षण्यो लक्ष्मीवान् समितिज्ञयः॥५२॥

तुलोपमानपस्य न विद्यत इति अतुलः, 'न तस्य प्रतिमास्ति यस्य
नाम महाद्युषः' (ध्य० उ० ४। १९) इति श्रुतेः। 'न त्वत्समोऽस्त्वय्यधिकः
कुताऽन्यः' (गीता ११। ४३) इति स्मृतेश्च ॥३५५॥ शराः शरीराणि
शीर्यमाणत्वात्तेषु प्रत्यगात्मतया भातीति शरभः ॥३५६॥ विभेत्यस्मात्सर्वमिति
भीमः। 'भीमादयोऽपादाने' (पा० सू० ३। ४। ७४) इति पाणिनिस्मृते:
सन्मार्गवर्तिनाम् अभीमः इति वा ॥३५७॥ सृष्टिस्थितिसंहारसमवित्,
पद्मसमयाङ्गानातीति वा समयज्ञः। सर्वभूतेषु समत्वं यजनं साध्यस्येति
वा, 'समत्वमाराधनमच्युतस्य' (विष्णु० १। १७। १०) इति प्रह्लादवचनात् ॥३५८॥
यज्ञेषु हविर्भागं हरतीति हविर्हरिः, 'अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव
च' (गीता ९। २४) इति भगवद्वचनात्। अथवा हृयते हविषेति हविः, 'अवधन् पुरुषं पश्युम्' (पु० सू० १५) इति हविष्ट्वं श्रूयते। स्मृतिमात्रेण
पुंसां पापं संसारं वा हरतीति, हरिद्वर्णत्वाद् वा हरिः।

'हराप्यदं च स्मर्तृणां हविर्भागं क्रतुष्वहम्।
वर्णश्च मे हरिः श्रेष्ठस्तस्मादरिहं स्मृतः।'

इति भगवद्वचनात् ॥३५९॥ सर्वैर्लक्षणैः प्रमाणैर्लक्षणैः ज्ञायते
यत्तद्विभिर्दिष्टं सर्वलक्षणलक्षणम्, तत्र साधुः सर्वलक्षणलक्षण्यः, तस्यैव

परमार्थत्वात् ॥३६०॥ लक्ष्मीरस्य वक्षसि नित्यं वसतीति लक्ष्मीवान् ॥३६१॥
समिति युद्धं जयतीति समितिज्ञयः ॥३६२॥५२॥

विक्षरो रोहितो मार्गो हेतुर्दमोदरः सहः।
महीधरो महाभागो वेगवानमिताशनः॥५३॥

विगतः क्षरो नाशो यस्यासौ विक्षरः ॥३६३॥ स्वच्छन्दतया रोहितां
मूर्ति मत्स्यविशेषमूर्ति वा वहन् रोहितः ॥३६४॥ मुमुक्षवस्तं देवं मार्गयन्ति
इति मार्गः; परमानन्दो येन प्राप्यते स मार्ग इति वा ॥३६५॥ उपादानं
निमित्तं च कारणं स एवेति हेतुः ॥३६६॥ दमादिसाधनेनोदारोत्कृष्टा
मतिर्या तया गम्यत इति दामोदरः, 'दमादमोदरो विभुः' इति महाभारते
(उद्योग० ७०। ८)। यशोदया दामोदरे वद्ध इति वा दामोदरः,

'ददर्श चाल्पदन्तास्यं स्मितहासं च वालकम्।

तयोर्मध्यगतं वद्धं दामा गाढं तथोदरे।
ततश्च दामोदरतां स यथौ दामबन्धनात्॥'

(ब्रह्म० ७६। १३-१४)

इति ब्रह्मपुराणे।

'दामानि लोकनामानि तानि यस्योदरान्तरे।

तेन दामोदरो देवः श्रीधरः श्रीसमाश्रितः॥'

इतिव्यासवचनाद् वा दामोदरः ॥३६७॥ सर्वनिभिर्भवति क्षमत
इति वा सहः ॥३६८॥ महीं गिररूपेण धरतीति महीधरः, 'वनानि
विष्णुर्गिरयो दिशश्च' (विष्णु० २। १२। ३८) इति पराशरोत्तेः ॥३६९॥
स्वेच्छया धारयन् देहं महान्ति उत्कृष्टानि भोजनानि भागजन्यानि
भुद्दते इति महाभागः। महान् भागः-भाग्यमस्यावतारेषु इति वा
महाभागः ॥३७०॥ वेगो जवस्तद्वान् वेगवान्, 'अनेजदेकं मनसो जवीयः'
(ई० उ० ४) इति श्रुतेः ॥३७१॥ संहारसमये विश्वमश्नातीति
अमिताशनः ॥३७२॥५३॥

उद्धवः क्षोभणो देवः श्रीगर्भः परमेश्वरः।
करणं कारणं कर्ता विकर्ता गहनो गुहः॥५४॥

प्रपञ्चोत्पत्त्युपादानकारणत्वात् उद्धवः, उदगतो भवात्संसारादिति वा ॥३७३॥ सर्गकाले प्रकृतिं पुरुषं च प्रविश्य क्षोभयामासेति क्षोभणः। 'प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः।

प्रविश्य क्षोभयामास सर्गकाले व्ययाव्ययौ॥'

इति विष्णुपुराणे (१। २। २९) ॥३७४॥ यतो दीव्यति क्रीडति सर्गादिभिः, विजिगीषतेऽसुरादीन्, व्यवहरति सर्वभूतेषु, आत्मतया द्योतते, स्तूयते स्तुत्यैः, सर्वत्र गच्छति तस्मात् देवः 'एको देवः' (क्षे० ३० ६। ११) इति मन्त्रवर्णात् ॥३७५॥ श्रीर्विभूतिर्यस्योदरान्तरे जगद्वूपा यस्य गर्भे स्थिता स श्रीगर्भः ॥३७६॥ परमश्चासादीशनशीलश्चेति परमेश्वरः।

'समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।' (गीता १३। २७) इति 'भगवद्वृचनात्' ॥३७७॥ जगदुत्पत्तौ साधकतमं करणम् ॥३७८॥ उपादानं निमित्तं च कारणम् ॥३७९॥ कर्ता स्वतन्त्रः ॥३८०॥ विचित्रं भुवनं क्रियते इति विकर्ता स एव भगवान् विष्णुः ॥३८१॥ स्वरूपं सामर्थ्यं चेष्टितं वा तस्य ज्ञातुं न शक्यत इति गहनः ॥३८२॥

गृहते संवृणोति स्वरूपादि निजमाययेति गुहः।

'नाहं प्रकाशः सर्वस्य योगमायासमावृतः।' (गीता ७। २५)

इति भगवद्वृचनात् ॥३८३॥५४॥

व्यवसायो व्यवस्थानः संस्थानः स्थानदो ध्रुवः।

परद्विः परमस्पष्टस्तुष्टः पुष्टः शुभेक्षणः॥५५॥

संविन्मात्रास्वरूपत्वात् व्यवसायः॥३८४॥ यस्मिन् व्यवस्थितिः सर्वस्येति व्यवस्थानः; लोकपालाद्यधिकारज्ञरायुजाण्डजोद्दिज्जब्राह्मण-क्षत्रियवैश्यशूद्रावान्तर्वर्णव्रह्माचारिगृहस्थवानप्रस्थसंन्यासलक्षणाश्रमतद्वर्मादिकान् विभज्य करोति इति वा व्यवस्थानः। 'कृत्यल्युटो वहुलम्' (पा० सू० ३। ३। ११३) इति वहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युट् प्रत्ययः ॥३८५॥ अत्र भूतानां संस्थितिः प्रलयात्मिका, समीचीनं स्थानमस्येति वा संस्थानः ॥३८६॥ ध्रुवादीनां कर्मानुरूपं स्थानं ददातीति स्थानदः ॥३८७॥

अविनाशित्वात् ध्रुवः ॥३८८॥ परात्रद्विर्विभूतिरस्येति परद्विः ॥३८९॥ परा मा शोभा अस्येति परमः, सर्वोत्कृष्टो वा अनन्याधीनसिद्धित्वात्, संविदात्मतया स्पष्टः ॥३९०॥ परमानन्दकरूपत्वात् तुष्टः ॥३९१॥ सर्वत्र सम्पूर्णत्वात् पुष्टः ॥३९२॥ ईक्षणं दर्शनं यस्य शुभं शुभकरं मुमुक्षाणां मोक्षदं भोगदं सर्वसन्देहविच्छेदकारणं पापिनां पावनं हृदयग्रन्थेर्विच्छेदकरं सर्वकर्मणां क्षपणम् अविद्यायाश्च निवर्तकं स शुभेक्षणः, 'भिद्यते हृदयग्रन्थः' (मु० ३० २। २। ८) इत्यादि श्रुतेः ॥३९३॥५५॥

रामो विरामो विरतो मार्गो नेयो नयोऽनयः।

वीरः शक्तिमतां श्रेष्ठो धर्मो धर्मविदुत्तमः॥५६॥

नित्यानन्दलक्षणेऽस्मिन् योगिनो रमन्त इति रामः;

'रमन्ते योगिनो यस्मिन् नित्यानन्दे चिदात्मनि।

इति रामपदेनैतत् परं ब्रह्माभिधीयते ॥'

इति पद्मपुराणे; स्वेच्छया रमणीयं वपुर्वहन्वा दाशारथी रामः ॥३९४॥ विरामोऽवसानं प्राणिनामस्मिन्निति विरामः ॥३९५॥ विगतं रत्नस्य विषयसेवायामिति विरतः ॥३९६॥ ये विदित्वा अपृत्तत्वाय कल्पने योगिनौ मुमुक्षवः स एव पन्थाः मार्गः। 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' (क्षे० ३० ६। १५) इति श्रुतेः ॥३९७॥

मार्गेण सम्यग्ज्ञानेन जीवः परमात्मतया नीयत इति नेयः। ३९८॥
नयतीति नयः नेता। मार्गो नेयो नय इति त्रिरूपः परिकल्प्यते। ३९९॥
नास्य नेता विद्यत इति अनयः। ४००॥

इति नामां चतुर्थं शतं विवृतम्।

विक्रमशालित्वात् वीरः। ४०१॥ शक्तिमतां विरक्षयादीनामपि
शक्तिमन्त्वात् शक्तिमतां श्रेष्ठः। ४०२॥

सर्वभूतानां धारणाद् धर्मः, 'अणुरेष धर्मः' (क० उ० १। २। २१)
इति श्रुतेः; धर्मैराराध्यत इति वा धर्मः। ४०३॥ श्रुतयः स्मृतयश्च
यस्याज्ञाभूताः स एव सर्वधर्मविदामुत्तमः इति धर्मविदुतमः। ४०४॥५६॥

वैकुण्ठः पुरुषः प्राणः प्राणदः प्रणवः पृथुः।

हिरण्यगर्भः शत्रुघ्नो व्याप्तो वायुरधोक्षजः। ५७॥

विविधा कुण्ठा गतेः प्रतिहतिः। विकुण्ठा, विकुण्ठायाः कर्तेति
वैकुण्ठः, जगदारम्भे विश्लिष्टानि भूतानि परस्परं संश्लेषयन् तेषां गति
प्रतिबधातीति।

'मया संश्लेषिता भूमिरद्विव्योम च वायुना।
वायुश्च तेजसा साध्य वैकुण्ठत्वं ततो मम।'

इति शान्तिपर्वणि। (३४२। ८०) ४०५॥

सर्वस्मात्पुरा सदनात्सर्वपापस्य सादनाद्वा पुरुषः, 'स यत्पूर्वोऽस्मात्सर्व-
स्मात्सर्वान्याम्पन औपत्तस्मात्पुरुषः' (व० उ० १। ४। १) इति श्रुतेः, पुरि
शयनाद्वा पुरुषः, 'स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः' (व० उ० २। ५। १८)
इति श्रुतेः। ४०६॥ प्राणिति क्षेत्रज्ञरूपेण प्राणात्मना चेष्टयन् वा प्राणः।
'चेष्टा करेति श्वसनस्वरूपी' इति विष्णुपुराणे। ४०७॥ खण्डयति प्राणिनां
प्राणान् प्रलयादिष्विति प्राणदः। ४०८॥ प्रणीतीति प्रणवः, 'तस्मादोमिति
प्रणीति' इति श्रुतेः। प्रणम्यते इति वा प्रणवः, 'प्रणमन्तीह वै वेदास्तस्मात्

प्रणव उच्यते' इति सनत्कुमार- वचनात्। ४०९॥ प्रपञ्चरूपेण विस्तृतत्वात्
पृथुः। ४१०॥ हिरण्यगर्भसम्भूतिकारणं हिरण्यमयमण्डं यद्वीर्यसम्भूतम्,
तदस्य गर्भ इति हिरण्यगर्भः। ४११॥ त्रिदशशत्रून् हन्तीति शत्रुघ्नः। ४१२॥
कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद् व्याप्तः। ४१३॥

वाति गन्धं करोतीति वायुः, 'पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च' (गीता ७।९)
इति भगवद्वचनात्। ४१४॥ 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्स्मादधोक्षजः।'
इति उद्योगपर्वणि; (७०। १०) द्यौरक्षं पृथिवी चाधः, तयोर्यस्मादजायत
पथ्ये वैराजरूपेण इति वा अधोक्षजः अधोभूते प्रत्यक्षप्रवाहिते अक्षगणे
जायत इति वा अधोक्षजः।

'अधोभूते ह्यक्षगणे प्रत्यपूर्पत्रवाहिते।

जायते तस्य वै ज्ञानं तेनाधोक्षज उच्यते।' इति। ४१५॥५७॥

ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः।

उग्रः संवत्सरो दक्षो विश्रामो विश्वदक्षिणः। ५८॥

कालात्मना ऋतुशब्देन लक्ष्यत इति ऋतुः। ४१६॥ शोभनं निर्वाणफलं
दर्शनं ज्ञानमस्येति, शुभे दर्शने ईक्षणे पद्मपत्रायते अस्येति, सुखेन
दृश्यते भक्तैरिति वा सुदर्शनः। ४१७॥ कलयति सर्वमिति कालः, 'कालः
कलयतामहम्' (गीता १०। ३०) इति भगवद्वचनात्। ४१८॥ परमे प्रकृष्टे
स्वे महिमि हृदयाकाशे स्थातुं शीलमस्येति परमेष्ठी 'परमेष्ठी विभ्राजते'
इति मन्त्रवर्णात्। ४१९॥

शरणार्थिभिः परितो गृहते सर्वगतत्वात्, परितो ज्ञायते इति
वा, पत्रपुष्पादिकं भक्तैरपितं परिगृहणातीति वा परिग्रहः। ४२०॥
सूर्यादीनामपि भयहेतुत्वात् उग्रः, 'भीषोदेति सूर्यः' (तै० उ० २। ८) इति
श्रुतेः। ४२१॥ संवसन्ति भूतान्यस्मिन्निति संवत्सरः। ४२२॥ जगद्वपेण
वर्धमानत्वात् सर्वकर्माणि क्षिप्रं करोतीति वा दक्षः। ४२३॥ संसारसागरे
क्षुत्पिपासादिष्विति भिस्तरङ्गते अविद्यादैर्महाकलेशैः मदादिभिरुपकलेशैश्च
वशीकृतानां विश्रान्तिं काङ्क्षपाणानां विश्रामं मोक्षं करोतीति

विश्रामः ॥४२४॥ विश्वस्मात् दक्षिणः शक्तः, विशेषु कर्मसु दाक्षिण्याद्वा
विश्वदक्षिणः ॥४२५॥५८॥

विस्तारः स्थावरस्थाणुः प्रमाणं वीजमव्यम्।
अर्थोऽनर्थो महाकोशो महाभोगो महाधनः॥५९॥

विस्तीर्यन्ते समस्तानि जगन्त्यस्मिन्निति विस्तारः ॥४२६॥
स्थितिशीलत्वात् स्थावरः; स्थितिशीलानि पृथिव्यादीनि तिष्ठन्त्यस्मिन्निति
स्थाणुः स्थावरश्चासौ स्थाणुश्च स्थावरस्थाणुः ॥४२७॥ संविदात्मानः
प्रमाणम् ॥४२८॥ अन्यथाभावव्यतिरेकेण कारणमिति वीजमव्ययम्,
सविशेषणमेकं नाम ॥४२९॥ सुखरूपत्वात् सर्वैरर्थ्यत इति अर्थः ॥४३०॥
न विद्यते प्रयोजनम् आप्तकामत्वात् अस्येति अनर्थः ॥४३१॥ महान्
कोशा अन्नमयादयः आच्छादका अस्येति महाकोशः ॥४३२॥ महान्
भोगः सुखरूपोऽस्येति महाभोगः ॥४३३॥ महत् भोगसाधनलक्षणं
धनमस्येति महाधनः ॥४३४॥५९॥

अनिर्विण्णः स्थविष्ठोऽभूर्धर्घयूपो महामखः।

नक्षत्रनेमिर्नक्षत्री क्षमः क्षामः समीहनः॥६०॥

आप्तकामत्वात् निर्वेदोऽस्य न विद्यते इति अनिर्विण्णः ॥४३५॥
वैराजरूपेण स्थितः स्थविष्ठः; 'अग्निरूधा चक्षुषी चन्द्रसूर्यो' (मु० ३० २।१।४)
इति श्रुतेः ॥४३६॥ अजन्मा अभूः; अथवा भवतीति भूः 'भूसत्तायाम्'
इत्यस्य सम्पदादित्वात् क्विप्; मही वा ॥४३७॥ यूपे पशुवत्
तत्समाराधनात्मका धर्मस्तत्र बध्यन्ते इति धर्मयूपः ॥४३८॥ यस्मिन्नर्पिता
मखा यज्ञा निर्वाणलक्षणफलं प्रयच्छन्तो महान्तो जायन्ते स
महामखः ॥४३९॥

'नक्षत्रतारकैः सार्धं चन्द्रसूर्यादयो ग्रहाः।

वायुपाशमयैर्बन्धैर्निर्वद्धा धूवसंजिते॥'

सज्ज्योतिपां चक्रं भ्रामयन्त्सारामयस्य शिशुमारस्य पुच्छदेशे व्यवस्थितो
धूवः। तस्य शिशुमारस्य हृदये ज्योतिश्चकस्य नेपिवत्प्रवर्तकः स्थितो
विष्णुरिति नक्षत्रनेमिः; शिशुमारवर्णने 'विष्णुहृदयम्' इति स्वाध्यायद्वाहाणे
श्रूयते ॥४०॥ चन्द्ररूपेण नक्षत्री, 'नक्षत्राणामहं शशी' (गौता १०। २१)
इति भगवद्वचनात् ॥४१॥ समस्तकार्येषु समर्थः क्षमः, क्षमत इति
वा, 'क्षमया पृथिवीसमः' (वा० रा० १। १। १८) इति वात्मीकि-
वचनात् ॥४२॥ सर्वविकारेषु क्षणितेषु स्वात्मनावस्थित इति क्षामः।
'क्षायो मः' (पा० सू० ८।२।५३) इति निष्ठातकारस्य मकारादेशः ॥४३॥
सुष्टुप्रायार्थं सम्यगीहत इति समीहनः ॥४४॥६०॥

यज्ञ इज्यो महेज्यश्च क्रतुः सत्रं सतां गतिः।

सर्वदर्शी विमुक्तात्मा सर्वज्ञो ज्ञानमुक्तमम्॥६१॥

सर्ववज्ञस्वरूपत्वाद् यज्ञः; सर्वेषां देवानां तुष्टिकारको यज्ञाकारेण
प्रवर्तत इति वा, 'यज्ञो वै विष्णुः' (तै० सं० १।७।४) इति श्रुतेः ॥४५॥

यष्टिव्योऽप्ययमेवेति इज्यः।

'ये यज्ञन्ति मखैः पुण्यैर्देवतादीन् पितृनपि।

आत्मानमात्मना नित्यं विष्णुमेव यज्ञन्ति ते॥'

इति हरिवंशे (३। ४०। २७) ॥४६॥ सर्वासु देवतासु यष्टिव्यासु
प्रकर्षेण यष्टिव्यो मोक्षफलदातृत्वादिति महेज्यः ॥४७॥ यूपसहितो यज्ञः
क्रतुः ॥४८॥ आसत्युपैति चोदनालक्षणं सत्रम्; सतस्त्रायत इति वा ॥४९॥
सतां मुमुक्षुणां नान्या गतिरिति सतां गतिः ॥४५०॥ सर्वेषां प्राणिनां
कृताकृतं सर्वं पश्यति स्वाभाविकेन बोधेनेति सर्वदर्शी ॥४५१॥ स्वभावेन
विमुक्त आत्मा यस्येति, विमुक्तश्चासावात्मा चेति वा विमुक्तात्मा, 'विमुक्तश्च
विमुक्तयते'। (क० ३० २। ५। १) इति श्रुतेः ॥४५२॥ सर्वशासी ज्ञातेति
सर्वज्ञः, 'इदं सर्वं यदयमात्मा' (वृ० ३० २। ४। ६) इति श्रुतेः ॥४५३॥

ज्ञानमुत्तममित्येतत्सविशेषणमेकं नामः ज्ञानं प्रकृष्टजन्यमनवच्छिन्नं सर्वस्य
साधकतृप्तिं ज्ञानमुत्तमं ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमन्तं ब्रह्म' (तै० उ० २। १)
इति श्रुतेः॥४५४॥६१॥

सुव्रतः सुमुखः सूक्ष्मः सुघोषः सुखदः सुहृत्।
मनोहरो जितक्रोधो वीरवाहुर्विदारण॥६२॥

- शोभनं ब्रतमस्येति सुव्रतः।
'सकृदेव प्रपत्राय तवास्मीति च याचते।
अभ्यं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद् ब्रतं मम।'
(वा० रा० ६। १८। ३३)

इति श्रीरामायणे रामवचनम्॥४५५॥ शोभनं मुखमस्येति सुमुखः।
'प्रसन्नवदनं चारुपद्मपत्रायतेक्षणम्।' इति श्रीविष्णुपुराणे (६। ७। ८०)।
वनवाससुमुखत्वाद् वा दाशरथी रामः सुमुखः।

'स्वपितुर्वचनं श्रीमानभिषेकात् परं प्रियम्।
मनसा पूर्वमासाद्य वाचा प्रतिगृहीतवान्।'
'इमानि तु महारण्ये निहत्य नवं पञ्चं च।
वर्षाणि परमप्रीतिः स्थास्यामि वचने तव।'
(वा० रा० २। २४। १७)

'न वनं गन्तुकामस्य त्यजतश्च वसुन्धराम्।
सर्वलोकातिगस्येव मनो रामस्य विव्यथे॥।'
(वा० रा० २। १९। ३३)

इति रामायणे। सर्वविद्योपदेशेन वा सुमुखः, 'यो ब्रह्माणं विदधाति
पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' (श्व० उ० ६। १८) इत्यादिश्रुतेः॥४५६॥

शब्दादिस्थूलकारणरहितत्वात्- शब्दादयो ह्याकाशादीनामुत्तरोत्तर-
स्थूलत्वकारणानि, तद्वावात्- सूक्ष्मः, 'सर्वगतं सुसूक्ष्मम्' (मु० उ० १। १। ६)

इति श्रुतेः॥४५७॥ शोभनो घोषो वेदात्मकोऽस्येति, मेघगम्भीरघोषत्वाद्
वा सुघोषः॥४५८॥

सदवृत्तानां सुखं ददाति, असदवृत्तानां सुखं द्यति खण्डयतीति वा
सुखदः॥४५९॥ प्रत्युपकारानिरपेक्षा तयोपकारित्वात् सुहृत्॥४६०॥

निरतिशयानन्दरूपत्वात् मनो हरतीति मनोहरः, 'यो वै भूमा तत्
सुखं नाल्ये सुखमस्ति' (छा० उ० ७। २३। १) इति श्रुतेः॥४६१॥ जितः
क्रोधो येन स जितक्रोधः, वेदपर्यादास्थापनार्थं सुरारीन् हन्ति न तु
कोपवशादिति॥४६२॥ त्रिदशशत्रूनिधन् वेदपर्यादां स्थापयन् विक्रमशाली
वाहुरस्येति वीरवाहुः॥४६३॥ अधार्मिकान् विदारयतीति
विदारणः॥४६४॥६२॥

स्वापनः स्ववशो व्यापी नैकात्मा नैककर्मकृत्।

वत्सरो वत्सलो वत्सी रत्नगर्भो धनेश्वरः॥६३॥

प्राणिनः स्वापयन् आत्मसम्बोधविधूरान् मायथा कुर्वन्
स्वापनः॥४६५॥ स्वतन्त्रः स्ववशः जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वात्॥४६६॥
आकाशवत् सर्वगतत्वात् व्यापी, 'आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' इति
श्रुतेः; कारणत्वेन सर्वकार्याणां व्यापनाद् वा व्यापी॥४६७॥ जगदुत्पत्त्यादिषु
आविर्भूतनिमित्तशक्तिभिर्विभूतिभिरनेकधा तिष्ठन् नैकात्मा॥४६८॥
जगदुत्पत्तिभूम्पत्तिविपत्तिप्रभूतिकर्माणि करोतीति नैककर्मकृत्॥४६९॥
वसत्यत्राखिलमिति वत्सरः॥४७०॥ भक्तस्नेहित्वात् वत्सलः; 'वत्सांसाध्यां
कामबले' (पा० सू० ५। २। ९८) इति लक्ष्यत्वयः॥४७१॥ वत्सानां
पालनात् वत्सी, जगतपितुस्तस्य वत्सभूताः प्रजा इति वा वत्सी॥४७२॥
रत्नानि गर्भभूतानि अस्येति समुद्रो रत्नगर्भः॥४७३॥ धनानामीश्वरः
धनेश्वरः॥४७४॥६३॥

धर्मगुव्यर्मकृद्धर्मी सदसत् क्षरमक्षरम्।

अविज्ञाता सहस्रांशुर्विधाता कृतलक्षणः॥६४॥

धर्मं गोपयतीति धर्मगुप्, 'धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे॥' (गीता ४१८) इति भगवद्वचनात् ॥४७५॥ धर्मधर्मविहीनोऽपि धर्ममर्यादास्थापनार्थं धर्ममेव करोतीति धर्मकृत् ॥४७६॥ धर्मान् धारयतीति धर्मी ॥४७७॥ अवितर्थं परं ब्रह्म सत् 'सदेव सोऽप्येदम्' (छा० उ० ६। २।१२) इति श्रुतेः ॥४७८॥ अपरं ब्रह्म असत्, 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' (छा० उ० ६। १।४) इति श्रुतेः ॥४७९॥ सर्वाणि भूतानि क्षरम् ॥४८०॥ कूटस्थः अक्षरम्,

"क्षरः सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते॥" (गीता १५। १६)

इति भगवद्वचनात् ॥४८१॥ आत्मनि कर्तृत्वादिविकल्पविज्ञानं कल्पितमिति तद्वासनावगुणिततो जीवो विज्ञाता, तद्विलक्षणो विष्णुः अविज्ञाता ॥४८२॥ आदित्यर्दिगता अंशवोऽस्येत्यव्यमेव मुख्यः सहस्रांशुः, 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्दः' (तै० ब्रा० ३। १२। ७) इति श्रुतेः, 'यदादित्यगतं तेजः' (गीता १५। १२) इति स्मृतेश्च ॥४८३॥ विशेषेण शेषदिग्गजभूधरान् सर्वभूतानां धातृन् दधातीति विधाता ॥४८४॥ नित्यनिष्पत्त्वं चैतन्यरूपत्वात् कृतलक्षणः, कृतानि लक्षणानि शास्त्राण्यनेनेति वा;

'वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत् सर्वं जनार्दनात्'

(वि० स० १३९)

इत्यत्रैव वक्ष्यति; सजातीयविजातीयव्यवच्छेदकं लक्षणं सर्वभावानां कृतमनेनेति वा; आत्मनः श्रीवत्सलक्षणं वक्षसि तेन कृतमिति वा कृतलक्षणः ॥४८५॥६४॥

चतुर्थाहिकम् ॥४॥

✽✽✽✽

गभस्तिनेमिः सत्त्वस्थः सिंहो भूतमहेश्वरः।

आदिदेवो महादेवो देवेशो देवभूदगुरुः ॥६५॥

गभस्तिचक्रस्य मध्ये सूर्यात्मना स्थिर्तः इति गभस्तिनेमिः ॥४८६॥

सत्त्वं गुणं प्रकाशकं प्राधान्येनाधितिष्ठतीति, सर्वप्राणिपु तिष्ठतीति वा सत्त्वस्थः ॥४८७॥ विक्रमशालित्वात् सिंहवत् सिंहः, नुशब्दलोपेन 'सत्यभामा भामा' इतिवद् वा सिंहः ॥४८८॥ भूतानां महानीश्वरः भूतेन सत्येन स एव परमो महानीश्वरः इति वा भूतमहेश्वरः ॥४८९॥ सर्वभूतान्यादीयनेऽनेनेति आदिः। आदिशासी देवक्षेति आदिदेवः ॥४९०॥ सर्वान् भावान् परित्यज्य, आत्मज्ञानयोगैश्चर्ये महति महीयते, तस्मादुच्यते महादेवः ॥४९१॥ प्राधान्येन देवानामीशो देवेशः ॥४९२॥ देवान् विभर्तीति देवभूत शकः, तस्यापि शासितेति देवभूदगुरुः; देवानां भरणात् सर्वविद्यानां च निगरणाद् वा देवभूदगुरुः ॥४९३॥६५॥

उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्यः पुरातनः ।

शरीरभूतभृद्दोत्ता कपीन्द्रो भूरिदक्षिणः ॥६६॥

जन्मसंसारवन्धनादुत्तरतीति उत्तरः; सर्वोत्कृष्ट इति वा, 'विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः' इति श्रुतेः ॥४९४॥ गवां पालनाद् गोपवेष्यरो गोपतिः गौर्महीः तस्याः पतित्वाद् वा ॥४९५॥ समस्तभूतानि पालयन् रक्षको जगतः इति गोप्ता ॥४९६॥ न कर्मणा न ज्ञानकर्मभ्यां वा गम्यते किन्तु ज्ञानेन गम्यत इति ज्ञानगम्यः ॥४९७॥ कालेनापरिच्छिन्नत्वात् पुरापि भवतीति पुरातनः ॥४९८॥

शरीरारम्भकभूतानां भरणात् प्राणरूपधरः शरीरभूतभूत् ॥४९९॥

पालकत्वाद् भोक्ता; परमानन्दसन्दोहसम्भोगाद् वा भोक्ता ॥५००॥

इति नामां पञ्चमं शतं विवृतम्

कपिश्चासाविन्द्रश्चेति कपिर्वराहः, वाराहं वपुरास्थितः कपीन्द्रः; कपीनां वानराणामिन्दः कपीन्दः राघवो वा ॥५०१॥ भूरयः वह्यः यजदक्षिणः धर्ममर्यादां दर्शयतो यज्ञं कुर्वतो विद्यन्त इति भूरिदक्षिणः ॥५०२॥६६॥

सोमपोऽमृतपः सोमः पुरुजित् पुस्तक्तमः।

विनयो जयः सत्यसन्धो दाशार्हः सात्वतां पतिः॥६७॥

सोमं पिबति सर्वयज्ञेषु यष्टव्यदेवतारूपेणेति सोमपः; धर्ममर्यादां दर्शयन् यजमानरूपेण वा सोमपः ॥५०३॥ स्वात्मामृतरसं विवन् अमृतपः; विअसुरैः हियमाणममृतं रक्षित्वा देवान् पाययित्वा स्वयमप्यपिवदिति वा ॥५०४॥ सोमरूपेणीषधीः पोषयन् सोमः; उमया सहतिः शिवो वा ॥५०५॥ पुरुन् वह्न् जयतीति पुरुजित् ॥५०६॥ विश्वरूपत्वात् पुरुः; उत्कृष्टत्वात् सत्तमः; पुरुषासौ सत्तमश्चेति पुरुसत्तमः ॥५०७॥ विनयं दण्डं करोति दुष्टानामिति विनयः ॥५०८॥ समस्तानि भूतानि जयतीति जयः। सत्या सन्धा सङ्कल्पः अस्येति सत्यसन्धः; 'सत्यसङ्कल्पः' (छा० उ० ८। १। ५) इति श्रुतेः ॥५१०॥ दाशो दानं तमर्हतीति दाशार्हः; दर्शार्हकुलोद्धवत्वाद् वा ॥५११॥ सात्वतं नाम तत्रम्, 'तत् करोति तदाचरेण' (चुरादिगणसूत्रम्) इति णिचि कृते क्रिवप्पत्यये णिलोपे च कृते पदं सात्वत्, तेषां पतिः योगक्षेमकर इति सात्वतां पतिः ॥५१२॥६७॥

जीवो विनयितासाक्षी मुकुन्दोऽमितविक्रमः।

अम्भोनिधिरनन्तात्मा भगोदधिशयोऽन्तकः॥६८॥

प्राणान् क्षेत्रज्ञरूपेण धारयन्, जीवः उच्यते ॥५१३॥ विनयित्वं विनयिता, तां च साक्षात् पश्यति प्रजानामिति विनयितासाक्षी; अथवा, नयतेर्गतिवाचिनो रूपं विनयिता, असाक्षी असाक्षाद्द्रष्टा आत्मातिरिक्तं वस्तु न पश्यतीत्वर्थः ॥५१४॥ मुक्तिं ददातीति मुकुन्दः, पृष्ठोदरादित्वा-

त्साधुत्वम्। अक्षरसाम्यत्रिस्तक्तिवचनात् नैरुत्तानां मुकुन्द इति निरुक्तिः ॥५१५॥ अमिता अपरिच्छिन्ना विक्रमस्त्रयः पादविक्षेपा अस्य, अमितं विक्रमणं शौर्यमस्येति वा अमितविक्रमः ॥५१६॥ अम्भांसि देवादयोऽस्मिन्निधीयन्त इति अम्भोनिधिः, 'तानि वा एतानि चत्वार्यम्भांसि। देवा मनुष्याः पितरोऽसुराः' इति श्रुतेः। सागरो वा, 'सरसामस्मि सागरः' (गीता १०। २४) इति भगवद्भूचनात् ॥५१७॥ देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वात् अनन्तात्मा ॥५१८॥ संहत्य सर्वभूतान्येकार्णवं जगत् कृत्वा अधिशेते महोदधिमिति महोदधिशयः ॥५१९॥ अन्तं करोति भूतानामिति अन्तकः। 'तत् करोति तदाचरेण' (चुरादिगणसूत्रम्) इति णिचि 'ण्वुलतृचौ' (पा० सू० ३। १। १३३) इति ण्वुलि 'युवोरनाकौ' (पा० सू० ७। १। १) इति अकादेशः ॥५२०॥६८॥

अजो महार्हः स्वाभाव्यो जितामित्रः प्रमोदनः।

आनन्दो नन्दनो नन्दः सत्यधर्मा त्रिविक्रमः॥६९॥

आत् विष्णोरजायत इति कामः अजः ॥५२१॥ महः पूजा तदर्हत्वात् महार्हः ॥५२२॥ स्वभावेनैवाभाव्यो नित्यनिध्यन्नरूपत्वाद् इति स्वाभाव्यः ॥५२३॥ जिता अमित्रा अन्तर्वर्तिनो रागद्वेषादयो वाह्याश्च रावणकुम्भकर्ण- शिशुपालादयो येनासौ जितामित्रः ॥५२४॥ स्वात्मामृतरसास्वादान्त्रित्यं प्रमोदते, ध्यायिनां ध्यानपात्रेण प्रमोदं करोतीति वा प्रमोदनः ॥५२५॥

आनन्दः स्वरूपमस्येति आनन्दः, 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति' (वृ० ३० ४। ३। ३२) इति श्रुतेः ॥५२६॥ नन्दयतीति नन्दनः ॥५२७॥ सर्वाभिरुपपत्तिभिः समृद्धो नन्दः। सुखं वैषयिकं नास्य विद्यत इति अनन्दः, 'यो वै भूमा तत् सुखम् नालपे सुखमस्ति' (छा० ३०७। २३। १) इति श्रुतेः ॥५२८॥ सत्या धर्मा ज्ञानादयोऽस्येति सत्यधर्मा ॥५२९॥ त्रयो विक्रमस्त्रिषु लोकेषु क्रान्ता यस्य स त्रिविक्रमः,

‘त्रीणि पदा विचक्रमे’ इति श्रुतेः, त्रयो लोकाः क्रान्ता येनेति वा त्रिविक्रमः।

‘त्रिरित्येव त्रयो लोकाः कीर्तिता मुनिसत्तमैः।
क्रमते तांस्त्रिधा सर्वास्त्रिविक्रम इति श्रुतः॥’
(३।८।५१)

इति हरिवंशे ॥५३०॥६९॥

महर्षिः कपिलाचार्यः कृतज्ञो मेदिनीपतिः ।
त्रिपदस्त्रिदशाध्यक्षो महाशृङ्गः कृतान्तकृत् ॥७०॥

महर्षिः कपिलाचार्यः इति सविशेषणमेकं नाम। महांश्वासावृष्टिश्चेति
महर्षिः, कृत्स्नस्य वेदस्य दर्शनात्; अन्ये तु वेदैकदेशर्दर्शनाद् ऋषयः;
कपिलश्वासौ सांख्यस्य शुद्धतत्त्वविज्ञानस्याचार्यश्चेति कपिलाचार्यः
'शुद्धात्मतत्त्वविज्ञानं सांख्यमित्यभिधोयते।' इति स्मृतेः।

‘ऋणिं प्रसूतं कपिलम्’ (श्वै० उ० ५। २) इति श्रुतेश्च,

‘सिद्धानां कपिलो मुनिः’ (गीता १०। २६) इति स्मृतेश्च ॥५३१॥
कृतं कार्यं जगत्, ज्ञ आत्मा, कृतं च तज् ज्ञश्चेति कृतज्ञः ॥५३२॥

मेदिन्या भूम्याः पतिः मेदिनीपतिः ॥५३३॥

त्रीणि पदान्यस्येति त्रिपदः ‘त्रीणि पदा विचक्रमे’ इति श्रुतेः ॥५३४॥

गुणावेशेन सङ्ग्रातास्तिस्त्रो दशा अवस्था जाग्रदादयः, तासामध्यक्ष
इति त्रिदशाध्यक्षः ॥५३५॥ मत्स्यरूपी महति शृङ्गे प्रलयाभ्योधी नाव
बद्ध्वा चिक्रीड इति महाशृङ्गः ॥५३६॥ कृतस्यान्तं संहारं करोतीति,
कृतान्तं मृत्युं कृततीति वा कृतान्तकृत् ॥५३७॥७०॥

विश्रामः ॥३॥

महावराहो गोविन्दः सुषेणः कनकाङ्गदी ।

गुह्यो गभीरो गहनो गुप्तश्वकगदाधरः ॥७१॥

महांश्वासौ वराहश्चेति महावराहः ॥५३८॥ गोभिर्वाणीभिर्विन्दते,
वेत्ति वेदान्तवाक्यैरिति वा गोविन्दः। ‘गोभिरेव यतो वेद्यो गोविन्दः समुदाहतः।’

इति श्रीविष्णुतिलिके ॥५३९॥ शोभना सेना गणात्मिका यस्येति
सुषेणः ॥५४०॥ कनकमयान्यङ्गदानि अस्येति कनकाङ्गदी ॥५४१॥
रहस्योपनिषद्वैद्यत्वाद् गुहायां हृदयाकाशे निहित इति वा गुह्यः।
ज्ञानैश्वर्यबलवीर्यादिभिर्गम्भीरो गभीरः ॥५४३॥ दुष्प्रवेशत्वात् गहनः,
अवस्थात्रयभावाभावसाक्षित्वाद् गहनो वा ॥५४४॥ वाङ्गमनसागोचरत्वात्
गुप्तः, ‘एप सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते।’ (क० उ० १। ३। १२) इति
श्रुतेः ॥५४५॥

‘मनसतत्वात्मकं चक्रं बुद्धितत्वात्मिकां गदाम्।

धारयन् लोकरक्षार्थमुत्तरश्वकगदाधरः ॥’

इति चक्रगदाधरः ॥५४६॥७१॥

वेधाः स्वाङ्गोऽजितः कृष्णो दृढः सङ्कर्यणोऽच्युतः ।

वरुणो वारुणो वृक्षः पुष्काराक्षो महामनः ॥७२॥

विधाता वेधाः। पृष्ठोदरादित्वात् साधुत्वम् ॥५४७॥ स्वयमेव कार्यकरणे
अङ्गः सहकारीति स्वाङ्गः ॥५४८॥ न केनाप्यवतारेषु जित इति
अजितः ॥५४९॥ कृष्णः कृष्णद्वैपायनः,

‘कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम्।

को हृन्यः पुण्डरीकाक्षामहाभारतकृद् भवेत् ॥’

(३।४।५)

इति विष्णुपुराणवचनात् ॥५५०॥ स्वरूपसामर्थ्यदिर्प्रच्युत्यभावात् दृढः ॥५५१॥ संहारसमये युगपत् प्रजाः सङ्कर्षतीति सङ्कर्षणः, न च्योतति स्वरूपादित्यच्युतः, सङ्कर्षणोऽच्युतः इति नार्मकं सविशेषणम् ॥५५२॥

स्वरश्मीनां संवरणात् सायंकृतः सूर्यो वरुणः, 'इमं मे वरुण श्रुधी हवम्' इति मंत्रवर्णात् ॥५५३॥ वरुणस्यापत्यं वसिष्ठोऽगस्त्यो वा वारुणः ॥५५४॥ वृक्ष इवाचलतया स्थित इति वृक्षः, 'वृक्ष इव स्तव्यो दिवि तिष्ठत्येकः' (श्वे० उ० ३।९) इति श्रुतेः ॥५५५॥ व्याप्त्यर्थादक्षतेर्धातोः पुष्करोपपदादपत्यये पुष्कराक्षः; हृदयपुण्डरीके चिन्तिः स्वरूपेण प्रकाशत इति वा पुष्कराक्षः ॥५५६॥

सृष्टिस्थित्यन्तकर्मणि पनसैव करोतीति महामनाः; 'मनसैव जगत्सृष्टिं संहारं च करोति यः' इति विष्णुपुराणे ॥५५७॥७२॥

भगवान् भग्नानन्दी वनमाली हलायुधः ।

आदित्यो ज्योतिरादित्यः सहिष्णुर्गतिसत्तमः ॥७३॥

'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।

ज्ञानवैराग्योश्चैव यज्ञां भग इतीरणा ॥'

(विष्णु० ६। ५। ७४।

सोऽस्यास्तीति भगवान् ।

'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम् ।

वेति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवानिति ॥'

(६। ५। ७८)

इति विष्णुपुराणे ॥५५८॥ ऐश्वर्यादिकं संहारसमये हन्तीति भगवा ॥५५९॥ सुखस्वरूपत्वात् आनन्दी; सर्वसम्पत्समृद्धत्वादानन्दी वा ॥५६०॥ भूततन्मात्ररूपां वैजयन्त्याख्यां वनमालां वहन् वनमाली ॥५६१॥ हलमायुधस्येति हलायुधः बलभद्राकृतिः ॥५६२॥ अदित्यां कश्यपाद्

वामनरूपेण जात आदित्यः ॥५६३॥ ज्योतिषि सवितृमण्डले स्थितो ज्योतिरादित्यः ॥५६४॥ द्वन्द्वानि शीतोष्णादीनि सहत इति सहिष्णुः ॥५६५॥ गतिश्वासौ सत्तमष्टेति गतिसत्तमः ॥५६६॥७३॥

सुधन्वा खण्डपरशुर्दारुणो द्रविणप्रदः ।

दिवःस्पृक् सर्वदृग्व्यासो वाचस्पतिरयोनिजः ॥७४॥

शोभनमिन्द्रियादिमयं शार्ङ्ग धनुरस्यास्तीति सुधन्वा ॥५६७॥ शत्रूणां खण्डनात् खण्डः परशुरस्य जामदग्न्याकृतेरिति खण्डपरशुः; अखण्डः परशुरस्येति वा (अखण्डपरशुः) ॥५६८॥ सन्मार्गविरोधिनां दारुणत्वात् दारुणः ॥५६९॥ द्रविणं वाञ्छितं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्रविणप्रदः ॥५७०॥ दिवः स्पर्शनात् दिवस्पृक् ॥५७१॥ सर्वदृशां सर्वज्ञानानां विस्तारकृद् व्यासः सर्वदृग्व्यासः। अथवा, सर्वा च सा दृक् धेति सर्वदृक् सर्वाकरं ज्ञानम्; सर्वस्य दृष्टित्वाद् वा सर्वदृक्। क्रहवेदादिविभागेन चतुर्धा वेदा व्यस्ताः कृताः, आद्यो वेद एकविंशतिधा कृतः, द्वितीय एकोत्तरशतधा कृतः, सामवेदः सहस्रधा कृतः, अर्थर्ववेदो नवधा शाखाभेदेन कृतः। एवम् अन्यानि च पुराणानि व्यस्तान्यनेनेति व्यासः ब्रह्मा ॥५७२॥ वाचस्पतिरयोनिजः, वाचो विद्यायाः पतिः वाचस्पतिः, जनन्यां न जायत इति अयोनिजः; इति सविशेषणमेकं नाम ॥५७३॥७४॥

त्रिसामा सामगः साम निर्वाणं भेषजं भिषक् ।

संन्यासकृच्छ्रमः शान्तो निष्ठा शान्तिः परायणम् ॥७५॥

देवद्रवतसमाख्यातैस्त्रिभिः सामधिः सामगैः स्तुत इति त्रिसामा ॥५७४॥ साम गायतीति सामगः ॥५७५॥ 'वेदानां सामवेदोऽस्मि' (गीता १०। २२) इति भगवद्वचनात् सामवेदः साम ॥५७६॥ सर्वदुःखोपशमलक्षणं परमानन्दरूपं निर्वाणम् ॥५७७॥ संसारोगस्यायथं भेषजम् ॥५७८॥ संसारोगनिर्मोक्षकारिणीं परां विद्यामुपदिदेश गीतास्त्रिति भिषक् 'भिषक्मं त्वा भिषजं शृणोमि' इति श्रुतेः ॥५७९॥ पोक्षार्थं चतुर्थमाश्रमं कृतवानिति

संन्यासकृत् ॥५८०॥ संन्यासिनां प्राधान्येन ज्ञानसाधनं शममाचष्ट इति शमः,

'यतीनां प्रशमो धर्मो नियमो वनवासिनाम्।
दानमेव गृहस्थानां शुश्रूषा ब्रह्मचारिणाम्॥'

इति स्मृतेः। 'तत् करोति तदाचष्टे' (चुरादिगणसूत्रम्) इति णिचि पचाद्यचि कृते रूपं शम इति। सर्वभूतानां शमयितेति वा शमः ॥५८१॥ विषयसुखेष्वसङ्गतया शान्तः, 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' (श्व० उ० ६।१९) इति श्रुतेः ॥५८२॥ प्रलये नितरां तत्रैव तिष्ठन्ति भूतानीति निष्ठा ॥५८३॥ समस्ताविद्यानिवृत्तिः शान्तिः सा ब्रह्मैव ॥५८४॥ परमुत्कृष्टमयनं स्थानं पुनरावृत्तिशङ्कारहितमिति परायणम्। पुँल्लङ्घपक्षे बहुद्वीहिः ॥५८५॥७५॥

शुभाङ्गः शान्तिदः स्वष्टा कुमुदः कुवलेशयः।
गोहितो गोपतिर्गोप्ता वृषप्रियः॥७६॥

सुन्दरां तनुं धारयन् शुभाङ्गः ॥५८६॥ रागद्वेषादिनिर्मोक्षलक्षणां शान्तिं ददातीति शान्तिदः ॥५८७॥ सर्गादौ सर्वभूतानि ससर्जे स्वष्टा ॥५८८॥ कौ भूम्यां मोदत इति कुमुदः ॥५८९॥ कोः क्षितेर्वलनात् संसरणात् कुवलं जलम्, तस्मिन् शेत इति

कुवलेशयः; 'शयवासवासिष्वकालात्' (पा० सू० ६। २। १८) इति अलुक् सप्तम्याः; कुवलस्य बदरीफलस्य मध्ये शेने तक्षकः, सोऽपि तस्य विभूतिरिति वा हरिः कुवलेशयः; कौ भूम्यां वलते संश्रयत इति सर्पणामुदीरं कुवलम् तस्मिन् शेषोदरे शेत इति कुवलेशयः ॥५९०॥ गवां वृद्धयर्थं गोवर्धनं धृतवनिति गोम्यो हितो गोहितः; गोर्भूमे: भारावतरणेच्छया शरीरयहणं कुर्वन् वा गोहितः ॥५९१॥

गोर्भूम्याः पतिः गोपतिः ॥५९२॥ रक्षको जगत इति गोप्ता। स्वमायया स्वपात्मानं संवृणोतीति वा गोप्ता ॥५९३॥ सकलान् कामान् वर्षुके अक्षिणी अस्येति, वृषभो धर्मः स एव वा दृष्टिरस्येति वृपभाषः ॥५९४॥

वृषो धर्मः प्रियो यस्य स वृषप्रियः; 'वा प्रियस्य' (वार्तिकम्) इति पूर्वनिपातविकल्पविधानात् परनिपातः; वृषश्वासौ प्रियश्वेति वा ॥५९५॥७६॥

अनिवर्ती निवृत्तात्मा सङ्क्षेप्ता क्षेमकृच्छिवः।

श्रीवत्सवक्षा: श्रीवासः श्रीपतिः श्रीमतां वरः॥७७॥

देवासुरसंग्रामान्न निवर्तत इति अनिवर्ती; वृषप्रियत्वाद्वर्मान्न निवर्तत इति वा ॥५९६॥ स्वभावतो विषयेभ्यो निवृत्त आत्मा मनोऽस्येति निवृत्तात्मा ॥५९७॥ विस्तृतं जगत् संहारसप्तये सूक्ष्मरूपेण सङ्क्षिप्तन् सङ्क्षेप्ता ॥५९८॥ उपात्तस्य परिरक्षणं करोतीति क्षेमकृत् ॥५९९॥ स्वनामस्मृतिमात्रेण पावयन् शिवः ॥६००॥

इति नामां पञ्चं शतं विवृतम्।

श्रीवत्ससंज्ञं चिह्नप्रस्य वक्षसि स्थितमिति श्रीवत्सवक्षा: ॥६०१॥ अस्य वक्षसि श्रीरनपायिनी वसीति श्रीवासः ॥६०२॥ अमृतमथने सर्वान् सुरासुरादीन् विहाय श्रीरेण पतित्वेन वरयामासेति श्रीपतिः। श्रीः परा शक्तिः, तस्याः पतिरिति वा, 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते (श्व० उ० ६।८) इति श्रुतेः ॥६०३॥ ऋग्यजुः सापलक्षणा श्रीर्येषां तेषां सर्वेषां श्रीमतां विरिञ्छयादीनां प्रधानभूतः श्रीमतां वरः; 'ऋचः सामानि यजूँैषि। सा हि श्रीरमृता सताम्' इति श्रुतेः ॥६०४॥७७॥

श्रीदः श्रीशः श्रीनिवासः श्रीनिधिः श्रीविभावनः।

श्रीधरः श्रीकरः श्रेयः श्रीमांल्लोकत्रयाश्रयः॥७८॥

श्रियं ददाति भक्तानामिति श्रीदः ॥६०५॥ श्रिय ईशः श्रीशः ॥६०६॥ श्रीमत्सु नित्यं वसतीति श्रीनिवासः। श्रीशब्देन श्रीमन्तो लक्ष्यन्ते ॥६०७॥ सर्वशक्तिमयेऽस्मिन्नखिलाः श्रियो निधीयन्ते इति श्रीनिधिः ॥६०८॥ कर्मानुरूपेण विविधा; श्रियः सर्वभूतानां विभावयतीति श्रीविभावनः ॥६०९॥

सर्वभूतानां जननीं श्रीयं वक्षसि वहन् श्रीधरः ॥६१०॥ स्मरतां
स्तुवताम् अर्चयतां च भक्तानां श्रियं करोतीति श्रीकरः ॥६११॥
अनपायिसुखावाप्निलक्षणं श्रेयः, तच्च परस्यैव रूपमिति श्रेयः ॥६१२॥
श्रियोऽस्य सन्तीति श्रीमान् ॥६१३॥ ब्रयाणां लोकानाम् आश्रयत्वात्
लोकत्रयाश्रयः ॥६१४॥७८॥

स्वक्षः स्वङ्गः शतानन्दो नन्दिज्योतिर्गणेश्वरः।

विजितात्माविधेयात्मा सत्कीर्तिश्छिन्नसंशयः ॥७९॥

शोभने पुण्डरीकाशे अक्षिणी अस्येति स्वक्षः ॥६१५॥ शोभनान्यङ्गनि
अस्येति स्वङ्गः ॥६१६॥ एक एव परमानन्द उपाधिभेदाच्छतधा भिद्यत
इति शतानन्दः। 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुण्डीवन्ति' (व० उ०
४। ३। ३२) इति श्रुतेः ॥६१७॥ परमानन्दविग्रहो नन्दिः ॥६१८॥
ज्योतिर्गणा- नामीश्वरः ज्योतिर्गणेश्वरः। 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्',
(क० उ० २। २। १५) इति श्रुतेः। 'यदादित्यगतं तेजः (गोता १५। १२)
इत्यादिस्मृतेश्च ॥६१९॥ विजित आत्मा मनो येन स विजितात्मा ॥६२०॥
न केनापि विधेय आत्मा स्वरूपमस्येति अविधेयात्मा ॥६२१॥ सती
अवितथा कीर्तिरस्येति सत्कीर्तिः ॥६२२॥ करतलामलकवत् सर्व
साक्षात्कृतवतः क्वापि संशयो नास्तीति छिन्नसंशयः ॥६२३॥७९॥

उदीर्णः सर्वतश्शक्तुरनीशः शाश्वतस्थिरः।

भूशयो भूषणो भूतिर्विशोकः शोकनाशनः ॥८०॥

सर्वभूतेभ्यः समुद्रित्तत्वात् उदीर्णः ॥६२४॥ सर्वतः सर्व स्वचैतन्येन
पश्यतीति सर्वतश्शक्तुः; 'विश्वतश्शक्तुः' (श्व० उ० ३। ३।) इति श्रुतेः ॥६२५॥

न विद्यतेऽस्येश इति अनीशः 'न तंस्येशे कक्षन्' (ना० उ० २) इति
श्रुतेः ॥६२६॥ शश्वद् भवत्रयि न विक्रियां कदाचिद्गुणैति इति शाश्वतस्थिरः
इति नामैकम् ॥६२७॥ लङ्कां प्रति मार्गमन्वेषयन् सागरं प्रति भूमौ शेत
इति भूशयः ॥६२८॥ स्वेच्छावतारैः वहुभिः भूमिं भूषयन् भूषणः ॥६२९॥

भूतिः भवनं सत्ता, विभूतिर्वा; सर्वविभूतीनां कारणत्वाद् वा भूतिः ॥६३०॥
विगतः शोकोऽस्य परमानन्दैकरूपत्वादिति विशोकः ॥६३१॥ स्मृतिमात्रेण
भक्तानां शोकं नाशयतीति शोकनाशनः ॥६३२॥८०॥

अर्चिष्मानर्चितः कुम्भो विशुद्धात्मा विशोधनः।

अनिरुद्धोऽप्रतिरथः प्रद्युम्नोऽमितविक्रमः ॥८१॥

अर्चिष्मन्तो यदीयेनार्चिषा चन्द्रसूर्यादयः, स एव मुख्यः
अर्चिष्मान् ॥६३३॥ सर्वलोकार्चितैर्विरुद्धादिभिरप्यर्चित इति
अर्चितः ॥६३४॥ कुम्भवदस्मिन् सर्व प्रतिष्ठितमिति कुम्भः ॥६३५॥
गुणत्रयातीततया विशुद्धशासावात्पेति विशुद्धात्मा ॥६३६॥ स्मृतिमात्रेण
पापानां क्षणणात् विशोधनः ॥६३७॥ चतुर्व्यूहेषु चतुर्थो व्यूहः अनिरुद्धः
न निरुद्धयते शत्रुभिः कदाचिदिति वा ॥६३८॥ प्रतिरथः प्रतिपक्षोऽस्य
न विद्यत इति अप्रतिरथः ॥६३९॥ प्रकृष्टं द्युम्नं द्रविणमस्येति प्रद्युमः
चतुर्व्यूहात्मा वा ॥६४०॥ अमितोऽतुलितो विक्रमोऽस्य इति अमितविक्रमः,
अहिसितविक्रमो वा ॥६४१॥८१॥

कालनेमिनिहा वीरः शौरिः शूरजनेश्वरः।

त्रिलोकात्मा त्रिलोकेशः केशवः केशिहा हरिः ॥८२॥

कालनेमिपसुरं निजघानेति कालनेमिनिहा ॥६४२॥ वीरः शूरः ॥६४३॥
शूरकुलोद्दत्त्वात् शौरिः ॥६४४॥ शूरजनानां वासवादीनां शौर्यातिशयेनेषु
इति शूरजनेश्वरः ॥६४५॥ ब्रयाणां लोकानाम् अन्तर्यामितया आत्मेति,
ब्रयो लोका अस्मात्परमार्थतो न भिद्यत्त इति वा त्रिलोकात्मा ॥६४६॥
ब्रयो लोकास्तदाज्ञाप्ताः स्वेषु स्वेषु कर्मसु वर्तत्त इति त्रिलोकेशः ॥६४७॥
केशसंज्ञिताः सूर्यादिसङ्क्रान्ता अंशवः, तद्वत्तया केशवः।'

'अंशवो ये प्रकाशन्ते मम ते केशसंज्ञिताः।

सर्वज्ञाः केशवं तस्मान्मामाहुर्द्विजसत्तमाः ॥'

(शान्ति० ३४१। ४८)

इति महाभारते। ब्रह्मविष्णुशिवाख्याः शक्तयः केशसंज्ञिताः; तद्वत्तया वा केशवः। 'त्रयः केशिनः' इति श्रुतेः। 'मल्केशी वसुधातले' (विष्णु ५। १। ६१। इति केशशब्दः शक्तिपर्यायत्वेन प्रयुक्तः।

'को ब्रह्मेति समाख्यात ईरोऽहं सर्वदेहिनाम्।

आवां तवांशसम्भूतौ तस्मात्केशवनामवान्॥'

(३। ८८। ४८)

इति हरिवंशे॥६४८॥ केशिनामानमसुरं हतवानिति केशिहा॥६४९॥
सहेतुकं संसारं हरतीति हरिः॥६५०॥८२॥

कामदेवः कामपालः कामी कान्तः कृतागमः।

अनिर्देश्यवपुर्विष्णुर्वरोऽनन्तो धनञ्जयः॥८३॥

धर्मादिपुरुपार्थचतुष्टयं वाच्छङ्किः काम्यत इति कामः; स चासौ देवश्चेति कामदेवः॥६५१॥ कामिनां कामान् पालयतीति कामपालः॥६५२॥ पूर्णकामस्वभावत्वात् कामी॥६५३॥ अभिरूपतमं देहं वहन् कान्तः। द्विपरार्थन्ते कस्य ब्रह्मणोऽप्यन्तोऽस्मादिति वा कान्तः॥६५४॥ कृत आगमः श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणो येन स कृतागमः, 'श्रुतिस्मृतीममैवाज्ञे' इति भगवद्वचनात्।

'वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत् सर्वं जनार्दनात्।' (वि०स० १३९)

इत्यत्रैव वक्ष्यति॥६५५॥ इदं तदीदृशं वेति निर्देष्टुं यन्न शक्यते गुणाद्यतीतत्वात् तदेव रूपमस्येति अनिर्देश्यवपुः॥६५६॥

रोदसी व्याप्य कान्तिरभ्यधिका स्थितास्येति विष्णुः।

'व्याप्य मे रोदसी पार्थ कान्तिरभ्यधिका स्थिता।'

'क्रमणाद्वाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः॥'

इति महाभारते (शान्ति० ३४१। ४२-४३)॥६५७॥ गत्यादिमत्त्वात् यीरः, 'वी गतिव्याप्तिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' इति धातुशाठात्॥६५८॥

व्यापित्वान्नित्यत्वात् सर्वात्मत्वाद् देशतः कालतो वस्तुतश्चापरिच्छित्रः, अनन्तः, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० उ० २। १) इति श्रुतेः।

'गन्धर्वाप्सरसः सिद्धाः किन्त्रोरगच्चारणाः।

नानां गुणानां गच्छन्ति तेनानन्तोऽयमव्यः॥'

(२। ५। २४)

इति विष्णुपुराणवचनाद्वा अनन्तः॥६५९॥ यद्दिग्विजये प्रभूं धनमज्यतेन धनञ्जयः अर्जुनः 'पाण्डवानां धनञ्जयः' (गीता १०। ३७) इति भगवद्वचनात्॥६६०॥८३॥

ब्रह्मण्यो ब्रह्मकृद् ब्रह्मा ब्रह्म ब्रह्मविवर्धनः।

ब्रह्मविद् ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः॥८४॥

'तपो वेदाश्च विप्राश्च ज्ञानं च ब्रह्मसंज्ञितम्।'

तेभ्यो हितत्वात् ब्रह्मण्यः॥६६१॥ तपआदीनां कर्तृत्वात् ब्रह्मकृत्॥६६२॥ ब्रह्मात्मना सर्वं सूजतीति ब्रह्मा॥६६३॥ वहत्वाद् वृहणत्वाच्च सत्यादिलक्षणं ब्रह्म, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' (तै० उ० २। १) इति श्रुतेः।

'प्रत्यस्तमितभेदं यत् सत्तामात्रमगांचरम्।

वचसामात्मसंवेद्यं तज्ज्ञानं ब्रह्मसंज्ञितम्॥'

इति विष्णुपुराणे (६। ७। ५३)॥६६४॥ तपआदीनां विवर्धनात् ब्रह्मविवर्धनः॥६६५॥ वेदं वेदार्थं च यथावद् वेत्तीति ब्रह्मवित्॥६६६॥

ब्राह्मणात्मना समस्तानां लोकानां प्रवचनं कुर्वन् वेदस्यायमिति ब्राह्मणः॥६६७॥ ब्रह्मसंज्ञितास्तच्छेष्यभूता अत्रेति ब्रह्मी॥६६८॥ वेदान् स्वात्मभूतान् जानातीति ब्रह्मज्ञः॥६६९॥ ब्राह्मणानां प्रियो ब्राह्मणप्रियः; ब्राह्मणाः प्रिया अस्थेति वा।

'ग्रन्तं शपन्तं परुषं वदन्तं यो ब्राह्मणं न प्रणमेदं यथार्हम्।
स पापकृद् ब्रह्मदवाग्निदग्धो वध्यश्च दण्डयश्च न चास्पदीयः॥'

इति भगवद्वचनात्।

'यं देवं देवको देवी वसुदेवादजीजनत्।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यै दीप्तमग्निमिवारणः॥'

इति च महाभारते (शान्ति० ४७। २९) ॥६७०॥८४॥

महाक्रमो महाकर्मा महातेजा महोरगः।

महाक्रतुर्महायज्वा महायज्ञो महाहविः॥८५॥

महान्तः क्रमाः पादविक्षेपा अस्येति महाक्रमः; 'शं नो विष्णुरुक्रमः'
(शुक्लयजु० ३६। ९) इति श्रुतेः॥६७१॥ महत् जगदुत्पत्त्यादि कर्मास्येति
महाकर्मा॥६७२॥

यदीयेन तेजसा तेजस्विनो भास्करादयः, तत्तेजो महदस्येति महातेजाः;
'येन सूर्यस्यपति तेजसेन्दुः' (तै० द्वा० ३। १२। ९। ७) इति श्रुतेः।

'यदादित्यगतं तेजो जगद् भासयतेऽखिलम्।

यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्॥'

(गीता १५। १२)

इति भगवद्वचनाच्च। क्रौर्यशौर्यादिभिर्धर्मर्महद्दिः समलङ्घत इति
वा महातेजाः॥६७३॥ महांश्वासावुरग्राश्चेति महोरगः; 'सर्पणामस्म वासुकिः'
(गीता १०। २८) इति भगवद्वचनात्। महांश्वासौ क्रतुश्चेति महाक्रतुः;
'यथाश्वमेधः क्रतुराद' (मनु० ११। २६०) इति मनुवचनात्; सोऽपि स
एवेति स्तुतिः॥६७५॥ महांश्वासौ यज्वा चेति लोकसंग्रहार्थं यज्ञान्
निर्वर्तयन् महायज्वा॥६७६॥

महांश्वासौ यज्ञश्चेति महायज्ञः; 'यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि' (गीता १०। २५)
इति भगवद्वचनात्॥६७७॥ महच्च तद्विश्वेति ब्रह्मात्मनि सर्वं

जगत्तदात्मतया हूयत इति महाहविः। महाक्रतुरित्यादयो बहुव्रीहयो
वा॥६७८॥८५॥

स्तव्यः स्तवप्रियः स्तोत्रं स्तुतिः स्तोता रणप्रियः।

पूर्णः पूरयिता पुण्यः पुण्यकीर्तिरनामयः॥८६॥

सर्वैः स्तूयते न स्तोता कस्यचिद् इति स्तव्यः॥६७९॥ अत एव
स्तवप्रियः॥६८०॥ येन स्तूयते तत् स्तोत्रम् गुणसंकीर्तनात्मकं
तद्विश्वेति॥६८१॥ स्तुतिः स्तवनक्रिया॥६८२॥

स्तोता अपि स एव॥६८३॥ प्रियो रणो यस्य यतः पञ्च महायुधानि
धते सततं लोकरक्षणार्थमतो रणप्रियः॥६८४॥ सकलैः कामैः सकलाभिः
शक्तिभिश्च सम्पन्न इति पूर्णः॥६८५॥ न केवलं पूर्ण एव; पूरयिता च
सर्वेषां सम्पद्दिः॥६८६॥ स्मृतिमात्रेण कल्पणाणि क्षपयतीति पुण्यः॥६८७॥
पुण्या कीर्तिरस्य यतः पुण्यमावहत्यस्य कीर्तिर्नृणामिति
पुण्यकीर्तिः॥६८८॥

आन्तरैर्वाहौर्व्याधिभिः कर्मजैर्न पीड्यत इति अनामयः॥६८९॥८६॥

मनोजवस्तीर्थकरो वसुरेता वसुप्रदः।

वसुप्रदो वासुदेवो वसुर्वसुमना हविः॥८७॥

मनसो वेग इव वेगोऽस्य सर्वं गतत्वात् मनोजवः॥६९०॥
चतुर्दशविद्यानां वाह्यविद्यासमयानां च प्रणेता प्रवक्ता चेति तीर्थकरः।
हयग्रीवस्त्रपेण मधुकैटभौ हत्वा विरिङ्गाय सर्गादौ सर्वाः श्रुतीरन्याश्च
विद्या उपदिशन् वेदव्याहा विद्या: सुरवैरिणां वज्यनाय चोपदिदेशेति
पौराणिकाः कथयन्ति॥६९१॥

वसु सुवर्णं रेतोऽस्येति वसुरेताः,

'देवः पूर्वमपः सृष्ट्वा तासु वीर्यमपासृजत्।

तदण्डमभवद्दैर्म ब्रह्मणः कारणं परम्॥'

इति व्यासवचनात् ॥६९२॥ वसु धनं प्रकर्षेण ददाति साक्षाद्वना-
ध्यक्षोऽयम् इतरस्तु तत्रसादाद् धनाध्यक्ष इति वसुप्रदः ॥६९३॥ वसु
प्रकृष्टं मोक्षारब्धं फलं भक्तेभ्यः प्रददातीति द्वितीयो वसुप्रदः 'विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातिर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विदः' (ब० ३० ३। १। २८) इति
श्रुतेः; सुरारीणां वसूनि प्रकर्षेण खण्डयन् वा वसुप्रदः ॥६९४॥

वसुदेवस्यापत्वं वासुदेवः ॥६९५॥ वसन्ति भूतानि तत्र, तेष्यमपि
वसतीति वसुः ॥६९६॥ अविशेषेण सर्वेषु विषयेषु वसतीति वसु,
तादृशं मनोऽस्येति वसुमनः ॥६९७॥ 'ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविः' (गीता ४।२४)
इति भगवद्वचनात् हविः ॥६९८॥४८७॥

पञ्चमाहिकम् ॥५॥

सदगतिः सत्कृतिः सत्ता सद्भूतिः सत्परायणः।

शूरसेनो यदुश्रेष्ठः सन्निवासः सुयामुनः ॥४८॥

'अस्मि ब्रह्मेति चेद् वेद सन्तमेनं ततो विदुः।' (तै० ३० २। ६)

इति श्रुतेः, ब्रह्मस्तीति ये विदुस्ते सन्तः, तैः प्राप्यत इति सदगतिः,
सती गतिर्बुद्धिः समुक्तप्ता अस्येति वा सदगतिः ॥६९९॥ सती कृतिः
जगद्रक्षणलक्षणा अस्य यस्मात्तेन सत्कृतिः ॥७००॥

इति नामा सप्तमं शतं विवृतम्।

सजातीयविजातीयस्वगतभेदरहिता अनुभूतिः सत्ता, 'एकमेवादद्वितीयम्'
(छा० ३० ६। २। १) इति श्रुतेः ॥७०१॥ सन्नेव परमात्मा चिदात्मकः
अवाधाद् भासमानत्वाच्च सद्भूतिः नान्यः, प्रतीतेर्वाध्यमानत्वाच्च न
सन्नाय्यसत्। श्रौतो यांक्तिको वा वाधः प्रपञ्चस्य विवक्षितः ॥७०२॥
सतां तत्त्वविदां परं प्रकृष्टमयनमिति सत्परायणम् ॥७०३॥ हनुमत्रमुखाः
सैनिकाः शीर्षशालिनो यस्यां सेनायां सा शूरसेना यस्य स शूरसेनः ॥७०४॥
यदूनां प्रधानत्वात् यदुश्रेष्ठः ॥७०५॥ सतां विदुषामाश्रयः सन्निवासः ॥७०६॥

शोभना यामुना यमुनासम्बन्धिनो देवकीवसुदेवनन्दयशोदा-
बलभद्रसुभद्रादयः परिवेष्टारोऽस्येति सुयामुनः; गोपवेष्टधरा यामुनः
परिवेष्टारः पद्मासनादयः शोभना अस्येति वा सुयामुनः ॥७०७॥४८८॥

भूतावासो वासुदेवः सर्वासुनिलयोऽनलः।

दर्पहा दर्पदो दृप्तो दुर्धरोऽथापराजितः ॥४९॥

भूतान्यत्राभिमुख्येन वसन्तीति भूतावासः,

'वसन्ति त्वयि भूतानि भूतावासस्त्वो भवान्।' (३। ८१। ५३)

इति हरिवंशे ॥७०८॥ जगदाच्छादयति माययेति वासुः, स एव
देव इति वासुदेवः;

'छादयामि जगत् विश्वं भूत्या सूर्य इवांशुभिः।'

(महा० शान्ति० ३४१। ४१)

इति भगवद्वचनात् ॥७०९॥ सर्व एवासवः प्राणा जीवात्मके
यस्मिन्नाश्रये निलीयते स सर्वासुनिलयः ॥७१०॥ अलम्पर्याप्तिः शक्तिसम्पदां
नास्य विद्यत इति अनलः ॥७११०॥ धर्मविरुद्धे पथि तिष्ठतां दर्प
हन्तीति दर्पहा ॥७१२॥ धर्मवर्तमनि वर्तमानानां दर्प ददातीति दर्पदः ॥७१३॥
स्वात्मामृतरसास्वादनात् नित्यप्रमुदितो दृप्तः ॥७१४॥

न शक्या धारणा यस्य प्रणिधानादिषु सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वात्
तथापि तत्रसादतः; कैश्चिद् दुःखेन धार्यते हृदये जन्मान्तरसहस्रेषु
भावनायोगात्, तस्माद् दुर्धरः।

कलेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम्।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्विवाप्यते ॥' (गीता १२। ५)

इति भगवद्वचनात् ॥७१५॥

न आन्तरैः रागादिभिर्बहीरपि दानवादिभिः शत्रुभिः पराजित
इति अपराजितः ॥७१६॥४८९॥

विश्वमूर्तिर्महामूर्तिर्दीप्तमूर्तिरमूर्तिमान् ।

अनेक मूर्तिरव्यक्तः शतमूर्तिः शताननः ॥१९०॥

विश्वं मूर्तिरस्य सर्वात्मकत्वाद् इति विश्वमूर्तिः ॥७१७॥ शेषपर्यङ्कशायिनोऽस्य महती मूर्तिरिति महामूर्तिः ॥७१८॥ दीप्ता ज्ञानमयी मूर्तिर्यस्येति, स्वेच्छया गृहीता तैजसी मूर्तिर्दीप्ता अस्येति वा दीप्तमूर्तिः ॥७१९॥ कर्मनिवश्यमा मूर्तिरस्य न विद्यते इति अमूर्तिमान् ॥७२०॥ अवतारेषु स्वेच्छया लोकानामुपकारिणीर्बह्वीर्मूर्तिर्भिर्जते इति अनेकमूर्तिः ॥७२१॥

यद्यप्यनेकमूर्तित्वमस्य, तथाप्यथमीदृशं एवेति न व्यज्यते इति अव्यक्तः ॥७२२॥ नानाविकल्पजा मूर्तयः संविदाकृतेः सन्तीति शतमूर्तिः ॥७२३॥ विश्वादिमूर्तित्वं यतोऽत एव शताननः ॥७२४॥१९०॥

एको नैकः सवः कः कि यत्तप्तदमनुत्तमम् ।

लोकवन्धुर्लोकनाथो माधवो भक्तवत्सलः ॥१९१॥

परमार्थतः सजातीयविजातीयस्वगतभेदविनिर्मुक्तत्वात् एकः; एकमेवाद्वितीयम्; (छा० उ० ६। २। १) इति श्रुतेः ॥७२५॥ मायया बहुरूपत्वात् नैकः; 'इन्द्रो मायाभिः पुरुषरूप इयते' (वृ० उ० २। ५। १९) इति श्रुतेः ॥७२६॥ सोमो यत्राभिसूयते सोऽध्वरः सवः ॥७२७॥ कशब्दः सुखवाचकः, तेन स्तूयते इति कः, 'कं ब्रह्म' (छा० उ० ४। १०। ५) इति श्रुतेः ॥७२८॥ सर्वपुरुषार्थरूपत्वाद् ब्रह्मैव विचार्यमिति ब्रह्म किम् ॥७२९॥ यच्छब्देन स्वतःसिद्ध्वस्तूद्वेशवाचिना ब्रह्म निर्दिश्यते इति ब्रह्म यत्, 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै० उ० ३। १) इति श्रुतेः ॥७३०॥

तनोतीति ब्रह्म तत्, 'उ० तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः' (गीता १७। २३) इति भगवद्वचनात् ॥७३१॥ पद्यते गम्यते मुमुक्षुभिरिति पदम्। यस्मादुल्कृष्टं नास्ति तद् अनुत्तमम्। सविशेषणमेकं नाम पदमनुत्तमम् इति ॥७३२॥ आधारभूतेऽस्मिन् सकला लोका वध्यन्ते इति लोकानां

वन्धुः लोकवन्धुः; लोकानां जनकत्वाज्जनकोपमो वन्धुर्नास्तीति वा, लोकानां वन्धुकृत्यं हिताहितोपदेशं श्रुतिस्मृतिलक्षणं कृतवानिति वा लोकवन्धुः ॥७३३॥ लोकैर्नाथ्यते याच्यते लोकानुपतपति आशास्ते लोकानामीष्टे इति वा लोकनाथः ॥७३४॥ मधुकुले जातत्वात् माधवः ॥७३५॥ भक्तस्नेहवान् भक्तवत्सलः ॥७३६॥१९१॥

सुवर्णवर्णो हेमाङ्गे वराङ्गश्चन्दनाङ्गदी ।

वीरहा विषमः शून्यो धृताशीरचलश्चलः ॥१९२॥

सुवर्णस्येव वर्णोऽस्येति सुवर्णवर्णः, 'यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णम्'। (मु० ३० ३। १। ३) इति श्रुतेः ॥७३७॥ हेमेवाङ्गं वपुरस्येति हेमाङ्गः, 'य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यमः पुरुषः' (छा० ३० १। ६। ६) इति श्रुतेः ॥७३८॥ वराणि शोभनान्यङ्गान्यस्येति वराङ्गः ॥७३९॥ चन्दनैराङ्गादनैरङ्गदैः केयूरैर्भूषित इति चन्दनाङ्गदी ॥७४०॥ धर्मत्राणाय वीरान् असुरमुख्यान् हन्तीति वीरहा ॥७४१॥ समो नास्य विद्यते सर्वविलक्षणत्वादिति विषमः, 'न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यः' (गीता ११। ४३)

इति भगवद्वचनात् ॥७४२॥ सर्वविशेषपरहितत्वात् शून्यवत् शून्यः ॥७४३॥ धृता विगलिता आशिषः प्रार्थना अस्येति धृताशीः ॥७४४॥ न स्वरूपान्नं सामर्थ्यान्नं च ज्ञानादिकादगुणात् चलनं विद्यते ऽस्येति अचलः ॥७४५॥ वायुरुषेण चलतीति चलः ॥७४६॥१९२॥

अमानी मानदो मान्यो लोकस्वामी त्रिलोकधृक् ।

सुपेधा मेधजो धन्यः सत्यपेधा धराधरः ॥१९३॥

अनात्मवस्तुप्वात्माभिमानो नास्त्वस्य स्वच्छसंवेदनाकृतेरिति अमानी ॥७४७॥ स्वमायया सर्वेषामनात्मस्वात्माभिमानं ददाति, भक्तानां सत्करां मानं ददातीति, तत्त्वविदामनात्मस्वात्माभिमानं खण्डयतीति वा मानदः ॥७४८॥ सर्वमाननीयः पूजनीयः सर्वेश्वरत्वादिति मान्यः ॥७४९॥ चतुर्दशानां लोकानामीश्वरत्वात् लोकस्वामी ॥७५०॥ त्रीन् लोकान् धारयतीति

त्रिलोकधृक् ॥७५१॥ शोभना मेधा प्रज्ञास्येति सुमेधाः। 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' (पा० सू० ५।४। १२२) इति समासान्तोऽसिच् ॥७५२॥ मेधेऽध्वरे जायत इति मेधजः ॥७५३॥ कृतार्थो धन्यः ॥७५४॥ सत्या अवितथा मेधा अस्येति सत्यमेधाः ॥७५५॥ अंशीरशेषैः शेषाद्यैरशेषां धरां धारयन् धगधरः ॥७५६॥ १३१॥

तेजोवृषो द्युतिधरः सर्वशस्त्रभृतां वरः।
प्रग्रहो निग्रहो व्यग्रो नैकशृङ्गो गदाग्रजः ॥११४॥

तेजसामप्मसां सर्वदा आदित्यरूपेण वर्धणात् तेजोवृषः ॥७५७॥

द्युतिमङ्गतां कान्तिं धारयन् द्युतिधरः ॥७५८॥ सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठः सर्वशस्त्रभृतां वरः ॥७५९॥ भक्तरूपहतं पत्रपुष्पादिकं प्रगृहणातीति प्रग्रहः धावतो विषयारण्ये दुर्दान्तेन्द्रियवाजिनः तत्प्रसादेन रश्मिनेव बधातीति वा प्रग्रहवत् प्रग्रहः; 'रश्मौ च' (पा० सू० ३।३।५३) इति पाणिनिवचनात् प्रग्रहशब्दस्य साधुत्वम् ॥७६०॥ स्ववशेन सर्वं निगृहणातीति निग्रहः ॥७६१॥ विगतमयमन्तो विनाशोऽस्येति व्यग्रः; भक्तानामभीष्टप्रदानेषु व्यग्र इति वा ॥७६२॥

चतुःशृङ्गो नैकशृङ्गः

'चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा ह्ये शीर्षे सप्त हस्तासोऽस्य।

त्रिधा वलो वृषभो रोरवीति महादेवो मर्त्या ऽ आविवेश ॥'

(तै० आ० १०। १०। १७)

इति मन्त्रवर्णात् ॥७६३॥ निगदेन मन्त्रेणाग्रे जायत इति निशब्दलोपं कृत्वा गदाग्रजः; यद्वा गदो नाम श्रीवासुदेवावरजः; तस्मादग्रे जायत इति गदाग्रजः ॥७६४॥ ११४॥

चतुर्मूर्तिश्तुर्वाहुश्तुर्व्यूहश्तुर्गतिः।

चतुरात्मा चतुर्भावश्चतुर्वेदविदेकपात् ॥११५॥

चतस्रो मूर्तयो विराट्सूत्राव्याकृतुरीयात्मानोऽस्येति चतुर्मूर्तिः; सिता

रक्ता पीता कृष्णा चेति चतस्रो मूर्तयोऽस्येति वा ॥७६५॥ चत्वारो वाहवोऽस्येति चतुर्वाहुः इति नाम वासुदेवे रूढम् ॥७६६॥ 'शरीरपुरुषश्चतुर्वाहवोऽपुरुषो महापुरुषः' (ऐ० आ० ३। ४। २) इति वहवृद्योपनिषद्गुरुत्ताश्चत्वारः पुरुषा व्यूहा अस्येति चतुर्व्यूहः ॥७६७॥

आश्रमाणां वर्णानां चतुर्णा यथोक्तकारिणां गतिः चतुर्गतिः ॥७६८॥ रागद्वेषादिरहितत्वात् चतुर आत्मा मनोऽस्येति, मनोवृद्ध्यहङ्कारचिन्ताख्यानतःकरणचतुर्ष्यात्मकत्वाद् वा चतुरात्मा ॥७६९॥ धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुर्ष्यं भवत्युत्पद्यते अस्मादिति चतुर्भावः ॥७७०॥

यथावद् वेत्ति चतुर्णा वेदानामर्थमिति चतुर्वेदवित् ॥७७१॥ एकः पादोऽस्येति एकपात्; 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' (पु० सू० ३) इति श्रुतेः; 'विष्ण्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्' (गीता १०। ४२) इति भगवद्व्यवहाराच्च ॥७७२॥ ११५॥

समावर्तोऽनिवृत्तात्मा दुर्जयो दुरतिक्रमः।

दुर्लभो दुर्गमो दुर्गो दुरावासो दुरारिहा ॥११६॥

संसारचक्रस्य सम्यगावर्तक इति समावर्तः ॥७७३॥ सर्वत्र वर्तमानत्वात् न निवृत्त आत्मा कुतोऽपीति अनिवृत्तात्मा निवृत्त आत्मा मनो विषयेभ्योऽस्येति वा निवृत्तात्मा ॥७७४॥ जेतुं न शक्यत इति दुर्जयः ॥७७५॥

भवहेतुत्वादस्याज्ञां सूर्यादयो नातिक्रामन्तीति दुरतिक्रमः;

'भयादस्याग्निस्तपति भयानपति सूर्यः।

भयादिन्द्रिय वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥'

(क० उ० २। ३। ३)

इति मन्त्रवर्णात्, 'महद्वयं वज्रमुद्यतम्' (क० उ० २। ३। २) इति च ॥७७६॥ दुर्लभया भवत्या लभ्यत्वात् दुर्लभः;

'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोज्ञानसमाधिभिः।

नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥'

इति व्यासवचनात्, 'भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया' (गीता ८। २२) इति भगवद्वचनाच्च ॥७७७॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायत इति दुर्गमः ॥७७८॥ अन्तरायप्रतिहतैर्दुर्खादवाप्यत इति दुर्गः ॥७७९॥ दुःखेनावास्यते चित्ते योगिभिः समाधाविति दुरावासः ॥७८०॥ दुरारिणो दानवादयस्तान् हन्तीति दुरारिहा ॥७८१॥१९६॥

शुभाङ्गो लोकसारङ्गः सुतन्तुस्तन्तुवर्धनः।
इन्द्रकर्मा महाकर्मा कृतकर्मा कृतागमः॥१९७॥

शोभनैरहैर्द्येयत्वात् शुभाङ्गः ॥७८२॥ लोकानां सारं सारङ्गवद् भृङ्गवद् गृहणातीति लोकसारङ्गः, 'प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत्' इति श्रुतेः; लोकसारः प्रणवः, तेन प्रतिपत्तव्य इति वा; पृष्ठोदरादित्वात् साधुत्वम् ॥७८३॥

शोभनस्तन्तुर्विस्तीर्णः प्रपञ्चोऽस्येति सुतन्तुः ॥७८४॥ तमेव तनुं वर्धयति छेदयतीति वा तन्तुवर्धनः ॥७८५॥ इन्द्रस्य कर्मेव कर्मस्येति इन्द्रकर्मा, ऐश्वर्यकर्मेत्यर्थः ॥७८६॥ महान्ति वियदादीनि भूतानि कर्माणि कार्याण्यस्येति महाकर्मा ॥७८७॥ कृतपेव सर्वं कृतार्थत्वात्, न कर्तव्यं किञ्चिदपि कर्मास्य विद्यत इति कृतकर्मा; धर्मात्मकं कर्म कृतवानिति वा ॥७८८॥ कृतो वेदात्मक आगमो येनेति कृतागमः 'अस्य महतो भूतस्य निःश्चित्तमेतद् बद्गवेदः' (वृ० ३० २४।१०) इत्यादिश्रुतेः ॥७८९॥१९७॥

उद्गवः सुन्दरः सुन्दो रत्ननाभः सुलोचनः।
अर्को वाजसनः शृङ्गी जयन्तः सर्वविज्जयी ॥१९८॥

उत्कृष्टं भवं जन्म स्वेच्छया भजति इति, उद्गतमपगतं जन्मास्य सर्वकारणत्वादिति वा उद्गवः ॥७९०॥ विश्वातिशायिसौभाग्यशालित्वात् सुन्दरः ॥७९१॥ सुप्तु उन्तीति सुन्दः, उन्दी क्लेदने इति धातोः पचाद्यच्; आदीभावस्य वाचकः करुणाकर इत्यर्थः; पृष्ठोदरादित्वात् पररूपत्वम् ॥७९२॥ रत्नशब्देन शोभा लक्ष्यते, रत्नवत् सुन्दरा नाभिरस्येति रत्ननाभः ॥७९३॥ शोभनं लोचनं नयनं ज्ञानं वा अस्येति सुलोचनः ॥७९४॥ ब्रह्मादिभिः पूज्यतमैरपि अर्चनीयत्वात् अर्कः ॥७९५॥ वाजमन्त्रमर्थिनां

सनोति ददातीति वाजसनः ॥७९६॥ प्रलयाम्भसि शृङ्गवन्मत्स्यविशेषरूपः शृङ्गीः मत्स्यर्थीयोऽतिशायने इनिप्रत्ययः ॥७९७॥

अरीन् अतिशयेन जयति, जयहेतुर्वा जयन्तः ॥७९८॥ सर्वविषयं ज्ञानप्रस्येति सर्ववित्; आश्वन्तरान् रागादीन् ब्रह्मादीश्वरान् हिरण्याक्षादीश्वरान् दुर्जयान् जेतुं शीलप्रस्येति जयी; तच्छीलाधिकारे 'जिद्वक्षिः' (पा० सू० ३। २। १५७) इत्यादिपाणिनीयवचनादिनिप्रत्ययः; सर्वविच्चासौ जयी चेति सर्वविज्जयी इत्येकं नाम ॥७९९॥१९८॥

सुवर्णविन्दुरक्षोभ्यः सर्ववागीश्वरेश्वरः।

महाहृदो महागर्तो महाभूतो महानिधिः ॥१९९॥

बिन्द्वोऽवयवाः सुवर्णसदृशा अस्येति सुवर्णविन्दुः, 'आप्रणखात् सर्व एव सुवर्णः' (छा० ३० १। ६। ६) इति श्रुतेः; शोभनो वर्णोऽक्षरं विन्दुश्च यस्मिन्मन्त्रे तन्मन्त्रात्मा वा सुवर्णविन्दुः ॥८००॥

इति नामामष्टमं शतं विवृतम्।

रागद्वेषादिभिः शब्दादिविषयैश्वर त्रिदशार्सिभिश्च न क्षोभ्यत इति अक्षोभ्यः ॥८०१॥ सर्वेषां वागीश्वराणां ब्रह्मादीनामपीश्वरः सर्ववागीश्वरेश्वरः ॥८०२॥ अवगाह्य तदानन्दं विश्रम्य सुखमासते योगिन इति महाहृद इव महाहृदः ॥८०३॥ गर्तवदस्य माया महती दुरत्ययेति महागर्तः, 'मम माया दुरत्यया' (गीता ७। १४) इति भगवद्वचनात्; यद्वा, गर्तशब्दो रथपर्यायो नैसक्तैरुक्तः, तस्मान्महारथो महागर्तः; महारथत्वमस्य प्रसिद्धं भारतादिषुः ॥८०४॥ कालत्रयानवच्छिन्नस्वरूपत्वात् महाभूतः ॥८०५॥ सर्वभूतानि अस्मिन्निधीयन्ति इति निधिः महांश्चासौ निधिश्चेति महानिधिः ॥८०६॥१९९॥

कुमुदः कुन्दरः कुन्दः पर्जन्यः पावनोऽनिलः।

अमृताशोऽमृतवपुः सर्वज्ञः सर्वतोमुखः ॥१००॥

कुं धरणिं भारावतरणं कुर्वन् मोदयतीति कुमुदः मुदिरत्रान्त-

र्भवितणिजर्थः ॥८०७॥ कुन्दपुष्पतुल्यानि शुद्धानि फलानि राति ददाति, लात्यादते इति वा कुन्दरः रलयोर्वृत्त्येकत्वस्परणात्;

'कुं धरां दारयामास हिरण्याक्षजिधांसया।
वाराहं रूपमास्थाय' इति वा कुन्दरः ॥८०८॥

कुन्दोपमसुन्दराङ्गत्वात् स्वच्छतया स्फटिकनिर्मलः कुन्दः कुं पृथ्वीं कश्यपायादादिति वा कुन्दः;

सर्वपापविशुद्ध्यर्थं वाजिमेधेन चेष्टवान्।
तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दनः॥
मारीचाय ददौ प्रीतः कश्यपाय वसुन्धराम्।'

इति हरिवंशे (१। ४१। १६, १७) कुं पृथ्वीं द्यति खण्डयतीति वा कुन्दः। कुशव्वेन पृथ्वीश्वरा लक्ष्यन्ते;

'निःक्षित्रियां यक्षं चकार मेदिनीमनेकशो वाहुवनं तथाच्छिनन्।
यः कार्तवीर्यस्य स भार्गवोत्तमो ममास्तु माङ्गल्यविवृद्धये हरिः॥

इति विष्णुधर्मे ॥८०९॥ पर्जन्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति, सर्वान् कामानभिवर्पतीति वा पर्जन्यः ॥८१०॥ स्मृतिमात्रेण पुनातीति पावनः ॥८११॥ इलति प्रेरणं करोतीति इलः, तद्रहितत्वात् अनिलः; इलति स्वपिति इत्यज्ञ इलः तद्विपरीतो नित्यप्रवृद्धस्वरूपत्वादिति वा; अथवा निलतेर्गहनार्थात् कप्रत्ययान्तादूपम्; अगहनः अनिलः, भक्तेभ्यः सुलभ इति ॥८१२॥ स्वात्मामृतमश्नातीति अमृताशः; परितममृतं मुरान् पाययित्वा स्वयं चाश्नातीति वा अमृताशः; अमृता अनश्वरफलत्वादाशा वाञ्छा अस्येति वा ॥८१३॥ मृतं परणम्, तद्रहितं वपुरस्येति अमृतवपुः ॥८१४॥ सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। 'यः सर्वज्ञः सर्ववित् (गु० उ० १। १। ९) इति श्रुतेः ॥८१५॥

'सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्' (गीता १३। १३) इति भगवद्वचनात् सर्वतोमुखः ॥८१६॥ ॥१००॥

विश्रामः ॥४॥
* * * * *

सुलभः सुब्रतः सिद्धः शत्रुजिच्छत्रुतापनः।

न्यग्रोधोदुम्बरोऽश्वत्थश्वाणूराञ्चनिधूदनः ॥१०१॥

पुत्रपुष्पफलादिभिर्भक्तिमात्रसमर्पितैः सुखेन लभ्यत इति सुलभः।

'पत्रेषु पुष्पेषु फलेषु तोयेष्वक्रीतलभ्येषु सदैव सत्सु।

भक्त्येकलभ्ये पुरुषे पुराणे मुक्त्यै कथं न क्रियते प्रयतः॥'

इति महाभारते ॥८१७॥ शोभनं व्रतयति भुद्धके भोजनान्निवर्तत इति वा सुब्रतः ॥८१८॥ अनन्याधीनसिद्धित्वात् सिद्धः ॥८१९॥ सुरशत्रव

एवास्य शत्रवः, तान् जयतीति शत्रुजित् ॥८२०॥ सुरशत्रूणां तापनः शत्रुतापनः ॥८२१॥ न्यक् अर्वाक् रोहति सर्वेषामुपरिवर्तत इति न्यग्रोधः

पृष्ठोदरादित्वाद् हकारस्य धकारादेशः; सर्वाणि भूतानि न्यक्कृत्य निजमायां वृणोति निरुणद्वीति वा ॥८२२॥ अम्बरादुदगतः कारणत्वेनेति उदुम्बरः; पृष्ठोदरादित्वादेवोकारादेशः; यद्वा उदुम्बरमन्नाद्यम्; तेन तदात्मना विश्वं पोषयन् उदुम्बरः; 'ऊर्वा अन्नाद्यमुदुम्बरम्' इति श्रुतेः। न्यग्रोधोदुम्बर इत्यत्र विसर्गलोपे सन्धिरार्थः ॥८२३॥ श्वोऽपि न स्थातेति अक्षत्थः। पृष्ठोदरादित्वादेव सकारस्य तकारादेशः;

'ऊर्ध्वंमूलोऽवाक्षाख एषोऽश्वत्थः सनातनः।' (क० ३० २। ३। १)

इति श्रुतेः। 'ऊर्ध्वमूलमधःशाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम्' (गीता १५।१)

इति स्मृतेश्व ॥८२४॥ चाणूरनामानमन्नं निष्पूर्दितवानिति चाणूराञ्चनिधूदनः ॥८२५॥ ॥१०१॥

सहस्रार्चिः सप्तजिह्वः सप्तैषाः सप्तवाहनः।

अमूर्तिरनघोऽचिन्त्यो भयकृद् भयनाशनः ॥१०२॥

सहस्राणि अनन्तानि अर्चीषि यस्य स सहस्रार्चिः,

'दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता।

यदि भा: सदृशी सा स्याद्वासस्तस्य महात्मनः॥' (११। २२)

इति गीतावचनात् ॥८२६॥ सप्त जिहा अस्य सन्तीति सप्तजिह्वः;
 'काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च सुधूप्रवर्णा।
 स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलायमाना इति सप्त जिह्वः ॥'
 (मु० उ० ३। २। ४)

इति श्रुतेः ॥८२७॥ सप्त एथांसि दीप्तयोऽस्येति सप्तैधाः अग्निः, 'सप्त ते अग्ने समिधः सप्त जिह्वाः' इति मन्त्रवर्णात् ॥८२८॥ सप्त अश्वा वाहनान्यस्येति सप्तवाहनः; सप्तनामैकोऽश्वो वाहनप्रस्येति वा, 'एकोऽश्वो वहति सप्तनामा' इति श्रुतेः ॥८२९॥ मूर्तिर्धनरूपं धारणसमर्थं चराचरलक्षणम्, 'ताप्योऽभितप्ताभ्यो मूर्तिरजायत्' इति श्रुतेः; तद्रहित इति अपूर्तिः; अथवा देहसंस्थानलक्षणा मूर्च्छिताद्वयवा भूर्तिः, तद्रहित इति अपूर्तिः ॥८३०॥ अघं दुःखं पापं चास्य न विद्यते इति अग्नेः ॥८३१॥ प्रमात्रादिसाक्षित्वेन सर्वप्रमाणागोचरत्वात् अचिन्त्यः; अयमीदृशा इति विश्वप्रपञ्चविलक्षणत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वाद् वा अचिन्त्यः ॥८३२॥

असन्मार्गवर्तिनां भयं करोति, भक्तानां भयं कृत्तति कृणोतीति वा भयकृत् ॥८३३॥ वर्णाश्रमाचारवतां भयं नाशयतीति भयनाशनः;

'वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान्।
 विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्ततोषकारकः ॥'
 (विष्णु० ३। ८। ९)

इति पराशरवचनात् ॥८३४॥१०२॥

अणुवृहत्कृशः स्थूलो गुणभृत्रिगुणो महान् ।

अधृतः स्वधृतः स्वास्यः प्राग्वंशो वंशवर्धनः ॥१०३॥

सौक्ष्म्यातिशयशालित्वाद् अणुः, 'एषोऽणुगत्मा चेतसा वेदितव्यः'
 (मु० उ० ३। १। ९) इति श्रुतेः ॥८३५॥ वृहत्त्वाद् वृहणत्वाच्च व्रह्म
 वृहत्, 'महतो महीयान्' (क० उ० १। २। २०) इति श्रुतेः ॥८३६॥

'अस्थूलम्' (व० उ० ३। ८। ८) इत्यादिना द्रव्यत्वप्रतिपेधात् कृशः ॥८३७॥ स्थूलः इति उपचर्यते सर्वात्मत्वात् ॥८३८॥ सत्त्वरजस्तामसां मृष्टिस्थितिलयकर्मस्वधिष्ठातृत्वात् गुणभृत् ॥८३९॥ वस्तुतो गुणाभावात् निर्गुणः, 'वेवलो निर्गुणश' (श० उ० ६। ११) इति श्रुतेः। शब्दादिगुणरहितत्वात् निरतिशयसूक्ष्मत्वात् नित्यशुद्ध- सर्वगतत्वादिना च प्रतिबन्धकं धर्मजातं तर्कतोऽपि यतो वकुं न शक्यम् अत एव महान् ॥८४०॥ 'अनङ्गोऽशब्दोऽशरीरोऽस्पर्शश्च महाज्ञुचिः' इत्यापस्तापः।

पृथिव्यादीनां धारकाणामपि धारकत्वात्र केनचिद् ध्रियते इति अधृतः ॥८४२॥ यद्येवमयं केन धार्यते इत्याशङ्कयाहस्येनैव आत्मना धार्यते इति स्वधृतः, 'स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्ये महिमि' (छ० उ० ७। २४। १) इति श्रुतेः ॥८४३॥ शोभनं पद्मोदरतलताप्रम- भिरूपतमस्यास्यमिति स्वास्यः; वेदात्मको महान् शब्दराशिः तस्य मुखान्निर्गतः पुरुषार्थपदेशार्थमिति वा स्वास्यः, 'अस्य महतो भूतस्य' (व० उ० २। ४। १०) इत्यादिश्रुतेः ॥८४४॥ अन्यस्य वंशिनो वंशाः पाश्चात्याः; अस्य वंशः प्रपञ्चः प्रागेव, न पाश्चात्य इति प्राग्वंशः ॥८४५॥

वंशं प्रपञ्चं वर्धयन् छेदयन् वा वंशवर्धनः ॥८४६॥१०३॥

भारभृत् कथितो योगी योगीशः सर्वकामदः।

आश्रमः श्रमणः क्षामः सुपर्णो वायुवाहनः ॥१०४॥

अनन्तादिरूपेण भुवो भारं विश्रृत् भारभृत् ॥८४७॥ वेदादिभिरयमेव परत्वेन कथितः, 'सर्वविदैः कथित इति वा' कथितः, 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' (क० उ० १। २। १५) 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेदः' (गीता १५। १५)

'वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतपर्यं।

आदी मध्ये तथा चान्ते विष्णुः सर्वत्र गीयते ॥'

(महा० श्रवण० ९३)

‘सोऽध्वनः पूर्मापोति तद्विष्णोः परमं पदम्।’

(क० उ० १। ३। ९)

इति श्रुतिस्मृत्यादिवचनेभ्यः। किं तदध्वनो विष्णोर्व्याप्तिनशीलस्य परमं पदं सतत्त्वमित्याकाङ्क्षायाम् इन्द्रियादिभ्यः सर्वेभ्यः परत्वेन प्रतिपाद्यते ‘इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्थाः’ (क० उ० १। ३। १०) इत्यारभ्य,

‘पुरुषान् परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः।’

(क० उ० १। ३। ११)

इत्यन्तेन यः कथितः स कथितः॥८४८॥ येगो ज्ञानम्, तेनैव गम्यत्वात् योगी; योगः समाधिः स हि स्वात्मनि सर्वदा समाधते स्वमात्मानम्, तेन वा योगी॥८४९॥ अन्ये योगिनो योगान्तरार्थैर्हन्यन्ते स्वरूपात् प्रमाद्यन्ति; अयं तु तद्रहितत्वात्तेषामीशः योगीशः। सर्वान् कामान् सदा ददातीति सर्वकामदः, ‘फलमत उपभर्ते’ (ब्र० स० ३। २। ३८) इति व्यासेनाभिहितत्वात्॥८५१॥ आश्रमवत् सर्वेषां संसारारण्ये भ्रमतां विश्रमस्थानत्वात् आश्रमः॥८५२॥ अविवेकिनः सर्वान् सन्तापयतीति श्रमणः॥८५३॥ क्षामाः क्षीणाः सर्वाः प्रजाः करोतीति क्षामः; ‘तत् करोति तदाचष्टे’ (चुरादिगणसूत्रम्) इति णिचि पचाश्चित् कृते सम्पन्नः क्षाम इति॥८५४॥ शोभनानि पर्णानिच्छन्दांसि संसारतरुपयिणोऽस्येति सुपर्णः, ‘छन्दांसि यस्य पर्णानि’ (गीता १५। १) इति भगवद्वचनात्॥८५५॥ वायुर्वहतिं यद्दीत्या भूतानीति स वायुवाहनः, ‘भीषास्माद् वातः पवते’ (त० उ० २। ८) इति श्रुतेः॥८५६॥१०४॥

धनुर्धरो धनुर्वेदो दण्डो दमयितां दमः।

अपराजितः सर्वसहो नियन्तानियमोऽयमः॥१०५॥

श्रीमान् रामो महद्धनुर्धरयामासेति धनुर्धरः॥८५७॥ स एव दाशरथिर्धनुर्वेदं वेत्तीति धनुर्वेदः॥८५८॥ दमनं दमयतां दण्डः, ‘दण्डो दमयतामस्मि’ (गीता १०। ३८) इति भगवद्वचनात्॥८५९॥ वैवस्वन्नरेन्द्रा-

दिरुपेण प्रजा दमयतीति दमयिता॥८६०॥ दमः दम्येषु दण्डकार्यं फलम्, तत्र स एवेति दमः॥८६१॥

शत्रुभिर्न पराजितः इति अपराजितः॥८६२॥ सर्वकर्मसु समर्थ इति, सर्वान् शत्रून् सहत इति वा सर्वसहः॥८६३॥ सर्वान् स्वेषु स्वेषु कृत्येषु व्यवस्थापयतीति नियन्ता॥८६४॥

न नियमो नियतिस्तस्य विद्यते इति अनियमः, सर्वनियन्तुर्मिं-
यन्त्रन्तराभावात्॥८६५॥ नास्य विद्यते यमो मृत्युरिति अयमः, अथवा,
यमनियमौ योगाङ्गे तदगम्यत्वात्स एव नियमः यमः॥८६६॥१०५॥

सत्त्ववान् सात्त्विकः सत्यः सत्यधर्मपरायणः।

अभिप्रायः प्रियार्होऽर्हः प्रियकृत् प्रीतिवर्धनः॥१०६॥

शौर्यवीर्यादिकं सत्त्वप्रस्येति सत्त्ववान्॥८६७॥ सत्त्वे गुणे प्राधान्येन स्थित इति सात्त्विकः॥८६८॥ सत्सु साधुत्वात् सत्यः॥८६९॥ सत्ये वथाभूतार्थकथने धर्मे च चोदनालक्षणे नियत इति सत्यधर्मपरायणः॥८७०॥ अभिप्रेयते पुरुषार्थकाङ्क्षभिः आभिमुख्येन प्रलयेऽस्मिन् प्रैति जगदिति वा अभिप्रायः॥८७१॥ प्रियाणि इष्टान्यहतीति प्रियार्हः।

‘वद्यदिष्टतमं लोके यच्चास्य दयितं गृहे।

तत्तद् गुणवते देयं तदेवाक्षयमिच्छता॥’

(दक्ष० ३। ३१)

इति स्मरणात्॥८७२॥ स्वागतासनप्रशंसार्थपाद्यस्तुतिनमस्कारादिभिः पूजासाधनैः पूजनीय इति अर्हः॥८७३॥ न केवलं प्रियार्ह एव, किन्तु स्तुत्यादिभिर्भजतां प्रियं करोतीति प्रियकृत्॥८७४॥ तेषामेव प्रीतिं वर्धयतीति प्रीतिवर्धनः॥८७५॥१०६॥

विहायसगतिज्योतिः सुरुचिर्हृतभुग् विभुः।

रविर्विरोचनः सूर्यः सविता रविलोचनः॥१०७॥

विहायसं गतिराश्रयोऽस्येति विहायसगतिः, विष्णुपुरदम् आदित्यो वा ॥८७६॥ स्वत एव द्योतत इति ज्योतिः, 'नारायणपरो ज्योतिरात्मा' (ना० उ० १३। १) इति मन्त्रवर्णात् ॥८७७॥ शोभना रुचिर्दीप्तिरिच्छा वा अस्येति सुरुचिः ॥८७८॥ समस्तदेवतोद्देशेन प्रवृत्तेष्वपि कर्मसु हुतं भुद्गते भुनक्तीति वा हुतभुक् ॥८७९॥ सर्वत्र वर्तमानत्वात्, त्रयाणां लोकानां प्रभुत्वाद् वा विष्णुः ॥८८०॥ रसानादत इति रविः आदित्यात्मा। 'रसानाश्च तथादानाद् रविरित्यभिधीयते' (१। ३०। १६) इति विष्णुधर्मोत्तरे ॥८८१॥ विविधं रोचत इति विरोचनः ॥८८२॥ सूते श्रियमिति सूर्योऽग्निर्वा सूर्यः, सूते: सुवर्तेर्वा सूर्यशब्दो निपात्यते 'राजसूयसूर्यं' (पा० सू० ३। १। ११४) इति पाणिनिवचनात् सूर्यः ॥८८३॥ सर्वस्य जगतः प्रसविता सविता; 'प्रजानां तु प्रसवनात् सवितेति निगद्यते' (१। ३०। १५) इति विष्णुधर्मोत्तरे ॥८८४॥

रविलोचनं चक्षुरस्येति रविलोचनः, 'अग्निर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यी' (मु० उ० २। १। ४) इति श्रुतेः ॥८८५॥१०७॥

अनन्तो हुतभुग् भोक्ता सुखदो नैकजोऽग्रजः।
अनिर्विणः सदामर्पी लोकाधिष्ठानमद्भुतः॥१०८॥

नित्यत्वात् सर्वगतत्वाद् देशकालपरिच्छेदाभावात् अनन्तः शेषरूपो वा ॥८८६॥ हुतं भुनक्तीति हुतभुक् ॥८८७॥ प्रकृतिं भोग्याम् अचेतनां भुद्गते इति, जगत् पालयतीति वा भोक्ता ॥८८८॥ भक्तानां सुखं मोक्षलक्षणं ददातीति सुखदः। असुखं द्यति खण्डयतीति वा असुखदः ॥८८९॥ धर्मगुप्तये असकृज्जायमानत्वात् नैकजः ॥८९०॥ अग्रे जायत इति अग्रजः हिरण्यगर्भः 'हिरण्यगर्भः समवर्तताग्रे' (ऋ० सं० १०। १२१। १) इत्यादिश्रुतेः ॥८९१॥ अवाप्तसर्वकामत्वाद्-प्राप्तिहेत्वभावान्निर्वेदोऽस्य नास्तीति अनिर्विणः ॥८९२॥ सतः साधून् आभिमुख्येन मृष्यते क्षमत इति सदामर्पी ॥८९३॥ तमनाधरमा-

धारमधिष्ठाय त्रयो लोकास्तिष्ठन्ति इति लोकाधिष्ठानं ब्रह्म ॥८९४॥ अद्भुतत्वात् अद्भुतः।

'श्रवणायापि वहुभिर्यो न लभ्यः शृणवन्तोऽपि वहवो यं न विद्युः। आश्वर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लक्ष्या आश्वर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥'

(क० उ० १। २। ७)

इति श्रुतेः। 'आश्वर्यवत् पश्यति कश्चिदेनम्' (गीता २। २९) इति धगवद्वचनाच्च। स्वरूपशक्तिव्यापारकार्यरद्भुतत्वाद् वा अद्भुतः ॥८९५॥१०८॥

पष्ठाहिकम् ॥६॥

सनात् सनातनतमः कपिलः कपिरप्ययः।

स्वस्तिदः स्वस्तिकृत् स्वस्ति स्वस्तिभुक् स्वस्तिदक्षिणः ॥१०९॥

सनात् इति निपातश्चिरार्थवचनः। कालश्च परस्यैव विकल्पना कापि।

'परस्य ब्रह्मणां रूपं पुरुषः प्रथमं द्विज।

व्यक्ताव्यक्ते तथैवान्ये रूपे कालस्तथापरम् ॥'

(१। २। १५)

इति विष्णुपुराणे ॥८९६॥ सर्वकारणत्वाद् विरक्षयादीनामपि सनातनानामतिशयेन सनातनत्वात् सनातनतमः ॥८९७॥ बडवानलस्य कपिलो वर्ण इति तद्वपि कपिलः ॥८९८॥ कं जलं रश्मिभिः पिवन् कपि: सूर्यः; कपिर्वरहो वा, 'कपिर्वरहः श्रेष्ठ' इति वचनात् ॥८९९॥

प्रलये अस्मिन्नपियन्ति जगन्तीति अप्ययः ॥९००॥

इति नामां नवमं शतं विवृतम्।

भक्तानां स्वस्ति मङ्गलं ददातीति स्वस्तिदः ॥९०१॥ तदेव करोतीति

स्वस्तिकृत् ॥१०२॥ मङ्गलस्वरूपमात्मीयं परमानन्दलक्षणं स्वस्ति ॥१०३॥ तदेव भुद्गुरु इति स्वस्तिभुक्; भक्तानां मङ्गलं स्वस्ति भुनक्तीति वा स्वस्तिभुक् ॥१०४॥ स्वस्तिरूपेण दक्षते वर्धते, स्वस्ति दातुं समर्थ इति वा स्वस्तिदक्षिणः। अथवा दक्षिणशब्द आशुकारिण वर्तते; शोध्रं स्वस्ति दातुमयमेव समर्थ इति, यस्य स्मरणादेव सिध्यन्ति सर्वसिद्धयः, 'स्मृतेः सकलकल्प्याणभाजनं यत्र जायते।

पुरुपस्तमजं नित्यं व्रजामि शरणं हरिम्॥' (द्रह्म० ८३। २७)

'स्मरणादेव कृष्णस्य पापसङ्घातपञ्चरम्।

शतधा भेदमायाति गिरिर्वज्रहतो यथा॥'

इत्यादिवचनेभ्यः ॥१०५॥१०९॥

अरौद्रः कुण्डली चक्री विक्रम्यूर्जितशासनः।

शब्दातिगः शब्दसहः शिशिरः शर्वरीकरः ॥११०॥

कर्म रौद्रम्, रागश्च रौद्रः, कोपश्च रौद्रः; यस्य रौद्रत्रयं नास्ति अवाप्तसर्वकामत्वेन रागद्वेषादेवभावात् स अरौद्रः ॥१०६॥ शेषरूपभाक् कुण्डली सहस्रांशुमण्डलोपमकुण्डलधारणाद् वा; यद्वा सांख्ययोगात्मके कुण्डले मकराकारे अस्य स्त इति कुण्डली ॥१०७॥

सप्तस्तलोकरक्षार्थं मनस्तत्त्वात्मकं सुदर्शनाख्यं चक्रं धत्त इति चक्री, 'चलस्वरूपमत्यन्तजवेनान्तरितानिलम्।

चक्रस्वरूपं च मनो धत्ते विष्णुः करे स्थितम्॥' (१। २२। ७१)

इति विष्णुपुराणवचनात् ॥१०८॥ विक्रमः पादविक्षेपः, शौर्य वा; द्वयं चाशेषपुरुषेभ्यो विलक्षणमस्येति विक्रमी ॥१०९॥

श्रुतिस्मृतिलक्षणमूर्जितं शासनमस्येति उर्जितशासनः।

'श्रुतिस्मृती मर्मवाजे यस्ते उल्लङ्घ्य वर्तते।

आज्ञाच्छेदी मम द्वेषी मद्वक्तोऽपि न वैष्णवः॥'

इति भगवद्वचनात् ॥११०॥ शब्दप्रवृत्तिहेतूनां जात्यादीनामसम्भवात् शब्देन वक्तुमशक्यत्वात् शब्दातिगः, 'यतो वाचो निवृत्ती अप्राप्य मनसा त सह।' (तै० उ० २। ४)

'न शब्दगोचरं यस्य योगिध्येयं परं पदम्।' (वि० पु० १। १७। २२)

इत्यादि श्रुतिस्मृतिभ्यः ॥१११॥ सर्वे वेदाः तात्पर्येण तमेव वदन्तीति शब्दसहः; 'सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति' (क० उ० १। २। १५) इति श्रुतेः, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः' (गीता १५। १५) इति स्मृतेश्च ॥११२॥ तापत्रयाभितप्तानां विश्रामस्थानत्वात् शिशिरः ॥११३॥ संसारिणामात्मा शर्वरीव शर्वरी; ज्ञानिनां पुनः संसारः शर्वरी; तापुभयेयां करोतीति शर्वरीकरः;

'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमो।

यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः॥'

(गीता २। ६९)

इति भगवद्वचनात् ॥११४॥११०॥

अकूरः पेशलो दक्षो दक्षिणः क्षमिणां वरः।

विद्वत्तमो वीतभयः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥१११॥

क्रीर्यं नाम मनोधर्मः प्रकोपेजः आन्तर सन्ताप साम्भिनिवेशः, अवाप्तसप्तकामत्वात् कामाभावादेव कोपाभावः; तस्मात् क्रीर्यमस्य नास्तीति अकूरः ॥११५॥ कर्मणा मनसा वाचा वपुषा च शोभनत्वात् पेशलः ॥११६॥ प्रवृद्धः शक्तः शोध्रकारी च दक्षः त्रयं चैतत् परस्मिन्नियतमिति दक्षः ॥११७॥ दक्षिणशब्दस्यापि दक्ष एवार्थः; पुनरुक्तिदोषो नास्ति, शब्दभेदात्; अथवा दक्षते गच्छति, हिनस्तीति वा दक्षिणः, 'दक्ष गतिहिंसनयोः' इति धातुपाठात् ॥११८॥ क्षमावतां योगिनां च पृथिव्यादीनां भारधारकाणां च श्रेष्ठ इति क्षमिणां वरः। 'क्षमया पृथिवीस्तमः' (वा० रा० १। १। १८) इति वाल्मीकिवचनात्।

ब्रह्माण्डमखिलं वहन् पृथिवीव भारेण नार्दित इति पृथिव्या अपि वरो वा क्षमिणः शक्ताः, अयं तु सर्वशक्तिपत्त्वात् सकलाः क्रियाः कर्तुं क्षमत इति वा क्षमिणां वरः॥१९९॥ निरस्तातिशयं ज्ञानं सर्वदा सर्वगोचरमस्यास्ति नेतरेषामिति विद्वत्तमः॥१२०॥ वीतं विगतं भयं सांसारिकं संसारलक्षणं वा अस्येति वीतभयः सर्वेश्वरत्वान्नित्य-मुक्तत्वाच्च॥१२१॥ पुण्यं पुण्यकरं श्रवणं कीर्तनं चास्येति पुण्यश्रवणकीर्तनः, 'य इदं शृणुयान्नित्यं यथापि परिकीर्तयेत्।

नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽमुत्रेह च मानवः॥'

(वि० स० १२२)

इति श्रवणादिफलवचनात्॥१२२॥॥११॥

उत्तारणो दुष्कृतिहा पुण्यो दुःस्वप्ननाशनः।

वीरहा रक्षणः सन्तो जीवनः पर्यवस्थितः॥११२॥

संसारसागारादुत्तारयतीति उत्तारणः॥१२३॥ दुष्कृतीः पापसंज्ञिता हन्तीति दुष्कृतिहा, ये पापकारिणस्तान् हन्तीति वा दुष्कृतिहा॥१२४॥ स्मरणादि कुर्वता सर्वेषां पुण्यं करोतीति, सर्वेषां श्रुतिस्मृतिलक्षणया वाचा पुण्यमाचाष्ट इति वा पुण्यः॥१२५॥ भाविनोऽनर्थस्य सूचकान् दुःस्वप्नान् नाशयति ध्यातः स्तुतः कीर्तिः पूजितश्चेति दुःस्वप्ननाशनः॥१२६॥ विविधाः संसारिणां गतिर्मुक्तिप्रदानेन हन्तीति वीरहा॥१२७॥ सत्त्वं गुणमधिष्ठाय जगत्वयं रक्षम् रक्षणः नन्द्यादित्वात् कर्तरि ल्युः॥१२८॥ सन्मार्गवर्तिनः सन्तः; तद्वपेण विद्याविनयवृद्धये स एव वर्तत इति सन्तः॥१२९॥ सर्वाः प्रजाः प्राणरूपेण जीवयन् जीवनः॥१३०॥ परितः सर्वतो विश्वं व्याप्त्वावस्थित इति पर्यवस्थितः॥१३१॥॥१२॥

अनन्तरूपोऽनन्तश्रीर्जितमन्युर्भयापहः।

चतुरश्चो गभीरात्मा विदिशो व्यादिशो दिशः॥११३॥

अनन्तानि रूपाण्यस्य विश्वप्रपञ्चरूपेण स्थितस्येति अनन्तरूपः॥१९३२॥

अनन्ता अपरिमिता श्रीः परा शक्तिरस्येति अनन्तश्रीः, 'परास्य शक्तिविविधैव श्रूयते' (श्व० उ० ६। ८) इति श्रुतेः॥१९३३॥ मन्युः क्रोधो जितो येन स जितमन्युः॥१९३४॥ भयं संसारजं पुंसामपन्न भयापहः॥१९३५॥ न्यायसमवेतः चतुरश्चः, पुंसां कर्मानुरूपं फलं प्रवच्छतीति॥१९३६॥

आत्मा स्वरूपं चित्तं वा गभीरं परिच्छेत्तुमशक्यमस्येति गभीरात्मा॥१९३७॥ विविधानि फलानि अधिकारिभ्यो विशेषेण दिशतीति विदिशः॥१९३८॥

विविधामाज्ञां शक्तादीनां कुर्वन् व्यादिशः॥१९३९॥ समस्तानां कर्मणां फलानि दिशन् वेदात्मना दिशः॥१९४०॥॥१३॥

अनादिर्भूर्भुवो लक्ष्मीः सुवीरो रुचिराङ्गदः।

जननो जनजन्मादिर्भीमो भीमपराक्रमः॥११४॥

आदिः कारणमस्य न विद्यत इति अनादिः, सर्वकारणत्वात्॥१४१॥

भूराधारः, सर्वभूताश्रयत्वेन प्रसिद्धाया भूम्याः भुवोऽपि भूरिति भूर्भुवः॥१४२॥ अथवा, न केवलमसौ भूः भुवः, लक्ष्मीः शोभा चेति भुवो लक्ष्मीः अथवा, भूः भूलोकः; आत्मविद्या, 'आत्मविद्या च देवि त्वम्' इति श्रीस्तुतौ। भूम्यन्तरिक्षयोः शोभेति वा भूर्भुवो लक्ष्मीः॥१४३॥

शोभना विविधा ईरा गतयो यस्य स सुवीरः; शोभनं विविधम् ईर्ते इति वा सुवीरः॥१४४॥ रुचिरे कल्याणे अङ्गदे अस्येति रुचिराङ्गदः॥१४५॥ जन्तन् जनयन् जननः; ल्युइविधौ वहुलग्रहणात् कर्तरि ल्युद्ग्रत्ययः प्रयोगवचनादिवत्॥१४६॥ जनस्य जनिपतो जन्म उद्दवः तस्यादिर्भूलकारणमिति जनजन्मादिः॥१४७॥ भयहेतुत्वाद् भीमः, 'भीमादयोऽपादाने' (पा० स० ३। ४। ७४) इति निपातनात्, 'महद्भयं वज्रमुद्यतम्' इति श्रुतेः॥१४८॥ असुरादीनां भवहेतुः पराक्रमोऽस्यावतारेष्विति भीमपराक्रमः॥१४९॥॥१४॥

आधारनिलयोऽधाता पुष्पहासः प्रजागरः।

ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः॥११५॥

पृथिव्यादीनां पञ्चभूतानामाधाराणामाधारत्वात् आधारनिलयः॥१५०॥

स्वात्मना धृतस्यास्यान्यो धाता नास्तीति अधाता; 'नद्यतश्च' (पा० सू० ५। ४। १५३) इति 'समासान्तविधिरनित्यः' (परिभाषेन्दुशेखरे ८६) इति कप्प्रत्ययाभावः। संहारसमये सर्वाः प्रजा धयति पिवतीति वा धाता; धेद् पाने इति धातुः॥१५१॥ मुकुलात्मना स्थितानां पुष्पाणां हासवत् प्रपञ्चरूपेण विकासोऽस्येति पुष्पहासः॥१५२॥ नित्यप्रबुद्धस्वरूपत्वात् प्रकर्षेण जागर्तीति प्रजागरः॥१५३॥ सर्वेषामुपरि तिष्ठन् ऊर्ध्वंगः॥१५४॥ सतां कर्माणि सत्पथास्तानाचरत्येष इति सत्पथाचारः॥१५५॥ मृतान् परिक्षिष्टभृतीन् जीवयन् प्राणदः॥१५६॥ प्रणवो नाम परमात्मनो वाचक ओङ्कारः; तदभेदोपचारेणायं प्रणवः॥१५७॥ पणतिर्वचहारार्थः; तं कुर्वन् पणः,

'सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन् यदास्ते॥'

(तै० आ० ३० १। २। ७)

इति श्रुतेः। पुण्यानि सर्वाणि कर्माणि पणं सङ्ग्रहाधिकारिभ्यः तत्फलं प्रयच्छतीति वा लक्षणया पणः॥१५८॥११५॥

प्रमाणं प्राणनिलयः प्राणभृत् प्राणजीवनः।

तत्त्वं तत्त्वविदेकात्मा जन्ममृत्युजरातिगः॥११६॥

प्रमितिः संवित् स्वयंप्रभा प्रमाणम्, 'प्रज्ञानं ब्रह्म' (ऐ० उ० ३।५।३)

इति श्रुतेः

'ज्ञानस्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः।'

तमेवार्थस्वरूपेण भ्रान्तिदर्शनतः स्थितम्॥'

(१। २। ६)

इति विष्णुपुराणे॥१५९॥

प्राणा इन्द्रियाणि यत्र जीवे निलीयन्ते तत्परतत्त्वात्, देहस्य धारकाः प्राणापानादयो वा तस्मिन्निलीयन्ते; प्राणितीति प्राणो जीवः परे पुंसि निलीयन्ते इति वा प्राणान् जीवांश्च संहरन्निति वा प्राणनिलयः॥१६०॥ पोषयन्नरूपेण प्राणान् प्राणभृत्॥१६१॥ प्राणिनो जीवयन् प्राणाख्यैः पवनैः प्राणजीवनः,

'न प्राणेन नापानेन मत्यो जीवति कक्षन्।

इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेताकुपाश्रिताँ॥'

(क० ३० २। २। ५)

इति मन्त्रवर्णात्॥१६२॥ तत्त्वं तथ्यममृतं सत्यं परमार्थतः सतत्त्वमित्येते एकार्थवाचिनः परमार्थसतो ब्रह्मणो वाचकाः शब्दाः॥१६३॥ (तत्त्वं) → तत्त्वं स्वरूपं यथावद् वेत्तीति तत्त्ववित्॥१६४॥ एकश्चासावात्मा चेति एकात्मा, 'आत्मा वा इदंक एवाग्र आसीत्' (ऐ० उ० १। १) इति श्रुतेः,

'यच्चाप्नोति यदादत्ते यच्चाप्नति विषयानिह।

यच्चास्य मनतो भावस्तरमादात्मेति गीयते।'

इति स्मृतेश्च॥१६५॥ जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यति इति षड्भावविकारानतीत्य गच्छतीति जन्ममृत्युजरातिगः, 'न जायते मिथ्यतं वा विपद्धित् (क० ३० १। २। १८) इति मन्त्रवर्णात्॥१६६॥११६॥

भूर्भुवः स्वस्तरस्तारः सविता प्रपितामहः।

यज्ञो यज्ञपतिर्यज्वा यज्ञाङ्गो यज्ञवाहनः॥११७॥

भूर्भुवःस्वःसमाख्यानि त्रीणि व्याहतिरूपाणि शुक्राणि त्रयीसाराणि बहवृचा आहुः; तैर्हमादिना जगत्वयं तरति, प्लवते वेति भूर्भुवःस्वरत्सुः,

‘अन्ने प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते ।
आदित्याज्ञायते वृष्टिर्वृष्टेरम् ततः प्रजाः॥’
(३।७६)

इति मनुवचनात्; अथवा भूर्भुवःस्वःसमाख्यलोकत्रयसंसारवक्षो
भूर्भुवःस्वस्तरुः; भूर्भुवःस्वराख्यं लोकत्रयं वृक्षवद् व्याप्य तिष्ठतीति
वा भूर्भुवःस्वस्तरुः॥९६७॥ संसारसागरं तारयन् तारः; प्रणवो वा॥९६८॥
सर्वस्य लोकस्य जनक इति सविता॥९६९॥ पितामहस्य ब्रह्मणोऽपि
पितेति प्रपितामहः॥९७०॥ यज्ञात्मना यज्ञः॥९७१॥

यज्ञानां पाता, स्वामी वा यज्ञपतिः, ‘अहं हि सर्वयज्ञानं भोक्ता च
प्रधुरेव च।’ (गीता ९। २४) इति भगवद्वृचनात्॥९७२॥ यज्ञमानात्मना
तिष्ठन् यज्ञा॥९७३॥ यज्ञा अङ्गान्वस्येति वराहमूर्तिः यज्ञःः;

वेदपादे यूपदांडः क्रतुहस्तश्चित्तिमुखः।
अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्पो महातपाः॥
अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूपणः।
आज्यनासः सुवतुण्डः सामधोपस्वनो महान्॥
धर्मसत्यमयः श्रीमान् क्रमविक्रमसत्क्रियः।
प्रायश्चित्तनखो घोरः पशुजानुर्महाभुजः॥
उद्गात्रान्त्रो होमलिङ्गो दीजोपधिमहाफलाः।
वायवतरात्मा मन्त्रस्फिग् विक्रमः सांभशोणितः॥
वेदोस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान्।
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिरचितः॥
दक्षिणाहदयो योगी महासत्रमयो महान्।
उपाकर्मोऽरुचकः प्रवग्यांवर्तभूपणः॥
नानाच्छन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासनः।
छायापत्नीमहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छितः॥’
(३।३४। ३४-४१)

इति हस्तिवंशे॥९७४॥
फलहेतुभूतान् यज्ञानं वाहयतीति यज्ञवाहनः॥९७५॥ ११७॥
यज्ञभूद् यज्ञकृद् यज्ञी यज्ञभूग् यज्ञसाधनः।
यज्ञान्तकृद् यज्ञगुह्यमन्नमन्नाद एव च॥११८॥
यज्ञं विभर्ति पातीति वा यज्ञभूत्॥९७६॥ जगदादौ तदन्ते च यज्ञं
करोति, कृन्ततीति वा यज्ञकृत्॥९७७॥ यज्ञानां तत्समाराधनात्मनां
शेषीति यज्ञी॥९७८॥ यज्ञं भुइत्ते, भुनक्तीति वा यज्ञभूक्॥९७९॥ यज्ञः
साधनं तत्राप्ताविति यज्ञसाधनः॥९८०॥ यज्ञस्यान्तं फलप्राप्तिं कुर्वन्
यज्ञान्तकृत्। वैष्णवऋक्षंसनेन पूर्णाहुत्या पूर्णं कृत्वा यज्ञसपाप्तिं करोतीति
वा यज्ञान्तकृत्॥९८१॥ यज्ञानां गुह्यं ज्ञानयज्ञः, फलाभिसन्धिरहितो
वा यज्ञः; तदभेदोपचाराद् ब्रह्म यज्ञगुह्यम्॥९८२॥ अद्यते भूतैः अति च
भूतानिति अन्नम्॥९८३॥ अन्नमतीति अन्नादः। सर्वं जगदन्नादिरूपेण
भूकृत्भोग्यात्मकमेवेति दर्शयितुमेवकारः; ‘च’ शब्दः सर्वनामामेकस्मिन्
परस्मिन् पुंसि समुच्चित्य वृत्तिं दर्शयितुम्॥९८४॥ ११८॥
आत्मयोनिः स्वयंजातो वैखानः सामगायनः।
देवकीनन्दनः स्त्रष्टा क्षितीशः पापनाशनः॥११९॥
आत्मैव योनिस्त्रिपादानकारणं नान्यदिति आत्मयोनिः॥९८५॥
निमित्तकारणमपि स एवेति दर्शयितुं स्वयंजातः इति ‘प्रकृतिश्च
प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्’ (ब्र० सू० १।४। २३) इत्यत्र स्थापितमुभयकारणत्वं
हरेः॥९८६॥ विशेषेण खननात् वैखानः; धरणीं विशेषेण खनित्वा
पातालवासिनं हिरण्याक्षं वाराहं रूपमास्थाय जघानेति पुराणे
प्रसिद्धम्॥९८७॥ सामानि गायतीति सामगायनः॥९८८॥ देवक्या: सुतो
देवकीनन्दनः।
‘ज्योतीषि शुक्राणि च यानि लोके त्रयो लोका लोकपालास्त्रयी च।
त्रयोऽग्नयश्चाहुतयश्च पञ्च सर्वे देवा देवकीपुत्र एव॥’

इति महाभारते (अनु० १५८।३१) ॥१९८९॥ खत्या सर्वलोकस्य ॥१९९०॥
क्षितेर्भूमेरीशः क्षितीशः दशरथात्मजः ॥१९९१॥

कीर्तिः पूजितो ध्यातः स्मृतः पापगशिं नाशयन् पापनाशनः,
'पक्षोपक्रासाद् यत् पापं पुरुषस्य प्रणश्यति।

प्राणायामशतेनैव तत् पापं नश्यते नृणाम्॥
प्राणायामसहस्रेण यत् पापं नश्यते नृणाम्।

क्षणमात्रेण तत् पापं हरेध्यानात् प्रणश्यति॥'
इति वृद्धशातातपे ॥१९९२॥ ॥११९॥

शङ्कभृत्नन्दकी चक्री शार्ङ्गधन्वा गदाधरः॥
रथाङ्गपाणिरक्षोभ्यः सर्वप्रहरणायुधः॥
सर्वप्रहरणायुध अँ नमः ॥१२०॥

पाञ्चजन्याख्यं भूताद्यहङ्कारात्मकं शङ्कुं विभ्रत् शङ्कभृत् ॥१९९३॥
विद्यामयो नन्दकाख्योऽसिरस्येति नन्दको ॥१९९४॥ मनस्तत्त्वात्मकं
सुदर्शनाख्यं चक्रपस्यास्तीति; संसारेचक्रमस्याज्ञया परिवर्तत इति वा
चक्री ॥१९९५॥ इन्द्रियाद्यहङ्कारात्मकं शार्ङ्गं नाम धनुरस्यास्तीति शार्ङ्गधन्वा
'धनुपृथ्य' (पा० सू० ५। ४। १३२) इति अनद्यस्मासान्तः ॥१९९६॥

वुद्धितप्त्वात्मिकां कांमोदकीं नाम गदां वहन् गदाधरः ॥१९९७॥

रथाङ्गं चक्रपस्य पाणी स्थितमिति रथाङ्गपाणिः ॥१९९८॥

अतएव अशक्यक्षोभण इति अक्षोभ्यः ॥१९९९॥

केवलम् एतावन्यायुधान्यस्येति न नियम्यते, अपि तु सर्वाण्येव
प्रहरणान्यायुधान्यस्येति सर्वप्रहरणायुधः, आयुधत्वेनाप्रसिद्धान्यपि
करजादीन्यस्यायुधानि भवन्तीति। अन्ते सर्वप्रहरणायुध इति वचनं
सत्यसङ्कल्पत्वेन सर्वेश्वेरत्वं दर्शयितुम्, 'एष सर्वेश्वरः' (मा० उ० ६)
इति श्रुतेः ॥१०००॥

द्विर्वचनं समाप्तिं द्योतयति।

अँकारश्च मङ्गलार्थं,

'अँकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा।

कण्ठं भित्वा विनियातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ॥'

(वृ० ना० १। ५१। १

इति वचनात्। अन्ते 'नमः' इत्युक्त्वा परिचरणं कृतवान्, 'भृते नम उक्तिं विधेम' (ई० उ० १८) इति मन्त्रवर्णात्।

'धन्यं तदेव लग्नं तत्रक्षत्रं तदेव पुण्यमहः।

करणस्य च सा सिद्धिर्यत्र हरिः प्राङ् नमस्क्रियते॥'

इति च। प्रागित्युपलक्षणम्, अन्तेऽपि नमस्कारस्य शिष्टैराचरण
नमस्कारफलं प्रागेव दर्शितम्-

'एकोऽपि कृष्णस्य कृतः प्रणामो दशाश्रमेधावभृथेन तुल्यः।

दशाश्रमेधी पुनरेति जन्म कृष्णप्रणामो न पुनर्भवाय॥'

(महा० शा० ४७। ९

'अतसीपुष्पसङ्काशं पीतवाससमच्छ्रुतम्।

ये नमस्यन्ति गोविन्दं न तेषां विद्यते भयम्॥'

(महा० शा० ४७। ९

'लोकत्रयाधिपतिमप्रतिमप्रभावमीषत् प्रणम्य शिरसा प्रभविष्णुमार्द
जन्मान्तरप्रलयकल्पसहस्रजातमाशु प्रशान्तिमुपयाति नरस्य पापां
॥१२०॥

इति नामां दशामं शतं विवृतम्।

इतीदं कीर्तनीयस्य केशवस्य महात्मनः।

नामां सहस्रं दिव्यानामशेषेण प्रकीर्तिम् ॥१२१॥

इतीदमित्यनेन नामसहस्रमन्यूनानतिरिक्तमुक्तमिति दर्श

दिव्यानामप्राकृतानां नामां सहस्रं प्रकीर्तिमिति वदता प्रकारान्तरेणापि
संख्योपपत्तिर्दर्शिता।

प्रक्रमे 'किं जपन् मुच्यते जन्मः' इति जपशब्दोपादानात् कीर्तयेत्,
इत्यनेनापि त्रिविधजपो लक्ष्यते; उच्चोपांशुमानसलक्षणस्त्रिविधो
जपः॥१२१॥

य इदं शृणुयान्नित्यं यश्चापि परिकीर्तयेत्।

नाशुभं प्राप्नुयात् किञ्चित् सोऽमुत्रेह च मानवः॥१२२॥

य इदं शृणुयात् इत्यादिः स्पष्टार्थः परलोकप्राप्तस्यापि यथातिनहुपा-
दिवदशुभप्राप्तभावं सूचयितुम् अमुत्र इत्युक्तम्॥१२२॥

वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात् क्षत्रियो विजयी भवेत्।

वैश्यो धनसमृद्धः स्याच्छूद्रः सुखमवाप्नुयात्॥१२३॥

वेदान्तानामुपनिषदामर्थं ब्रह्म गच्छत्यवगच्छतीति वेदान्तगः।

'किं जपन् मुच्यते जन्मुर्ज्यसंसारवन्धनात्।'

(वि० स० ३)

इति वचनात् जपकर्मणा साक्षान्मुक्तिशङ्कायां कर्मणां साक्षान्मुक्तिहेतुत्वं
नास्ति, ज्ञानेनैव मोक्ष इति दर्शयितुम् 'वेदान्तगो ब्राह्मणः स्यात्' इत्युक्तम्।
कर्मणां त्वन्तःकरणशुद्धिद्वारेण मोक्षहेतुत्वम्।

'कपायपक्तिः कर्मणि ज्ञानं तु परमा गतिः।

कपाये कर्मभिः त्रुप्तवे ततो ज्ञानं प्रवर्तते॥'

'नित्यं ज्ञानं समासाद्य नरो बन्धात् प्रमुच्यते।'

'धर्मात् सुखं च ज्ञानं च ज्ञानमोक्षोऽधिगच्छते॥'

'योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये॥'

(गोता ५। ११)

'कर्मणा बध्यते जन्मुर्ज्यद्यैव विमुच्यते।

तस्मात् कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः॥'

(ब्रह्म० १२९। ७)

'यथोक्तान्यपि कर्मणि परिहाय द्विजोत्तमः।

आत्मज्ञाने शमे च स्याद् वेदाभ्यासे च यत्वान्॥'

(मन० १२। ९२)

'तपसा कलमपं हन्ति विद्यामृतमशनुते।'

'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात् पापस्य कर्मणः।

यथादर्शंतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि॥'

(गरुड० १। २३। ६)

इत्यादिस्मृतिभ्यः, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्रह्मणा विविदिपन्ति यज्ञेन
दानेन तपसानाशकेन' (बृ० ३० ४। ४। २२) 'येन केन च यज्ञतापि वा
दविंहोमेनानुपहतमना एव भवति' इत्यादिश्वृतिभ्यः।

ज्ञानादेव मोक्षो भवति। 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते तेन मुच्यते॥'

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' (तै० ३० २। १) 'तरति शोकमात्मवित्' (छा०
३० ७। १। ३) 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति (मु०३० ३। २। ९) 'ब्रह्मैव सन्
ब्रह्मायेति' (बृ० ३० ४। ४। ६)

'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनान्।'

(श्व० ३० ६। १५)

'आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न विभेति कुतश्चन।'

(तै० ३० २। ४)

'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहवेदीन्महती विनाशः।'

(कें० ३० २। ५)

१६०

शाङ्करभाष्यम्

‘यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयन्नाति मानवाः।
तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति॥’
(श्ल० उ० ष। २०)

‘न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः॥’
(कौ० उ० १३)

‘वेदान्विज्ञानसुनिधितार्थः संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः।
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे॥’
(कौ० उ० १४)

इत्यादि श्रुतिभ्यः

शूद्रः सुखमवाप्नुयात् श्रवणेनैव, न तु जपयन्नेन, ‘तस्माच्छूद्रो
यज्ञेनवक्तुप्तः’ (तै० सं० ७। १। १। ६) इति श्रुतेः।

‘श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः।’

इति भाष्यम् (शा० ३२७। ४९) श्रवणमनुज्ञायते। ‘सुगतिमिया—
च्छ्रवणाच्च शूद्रयोनिः’ इति हरिविंशोऽयः शूद्रः शृणुयात् स सुखमवाप्नुयाद्
इति व्यवहितेन सम्बन्धः; त्रैवर्णिकानां कीर्तयेदित्यनेन॥123॥

धर्मार्थी प्राप्नुयाद् धर्ममर्थार्थी चार्थमाप्नुयात्।

कामानवाप्नुयात् कामी प्रजार्थी चाप्नुयात् प्रजाप्॥124॥

चक्षुरादीनामात्मयुक्तेन मनसाधिष्ठितानां स्वेषु स्वेषु विषयेष्वानुकूल्यात्
प्रवृत्तिः कामः। प्रजायत इति प्रजा सन्ततिः॥124॥

भक्तिमान् यः सदोत्थाय शुचिस्तद्गतमानसः।

सहस्रं वासुदेवस्य नामामेतत् प्रकीर्तयेत्॥125॥

यशः प्राज्ञोति विपुलं ज्ञातिप्राधान्यमेव च।
अचलां श्रियमाज्ञोति श्रेयः प्राज्ञोत्पनुत्तमम्॥126॥

न भयं क्वचिदाप्नोति वीर्यं तेजश्च विन्दति।
भवत्परोगो द्युतिमान् बलरूपगुणान्वितः॥127॥

रोगार्तो मुच्यते रोगाद् वद्धो मुच्येत वन्धनात्।
भयान्मुच्येत भीतस्तु मुच्येतापन्न आपदः॥128॥

दुर्गण्यतितरत्याशु पुरुषः पुरुषोत्तमम्।
स्तुवन्नामसहस्रेण नित्यं भक्तिसमन्वितः॥129॥

वासुदेवाश्रयो मर्त्यो वासुदेवपरायणः।
सर्वपापविशुद्धात्मा याति ब्रह्म सनातनम्॥130॥

न वासुदेवभक्तानामशुभं विद्यते क्वचित्।
जन्ममृत्युजराव्याधिभयं नैवोपजायते॥131॥

इमं स्तवमधीयान् श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
युज्येतात्मसुखक्षान्तिश्रीधृतिस्मृतिकीर्तिभिः॥132॥

भक्तिमानित्यादिना भक्तिमतः शुचेः सततमुद्युक्तस्यैकाश्रचित्तस्य
श्रद्धालोर्विशिष्टाधिकारिणः फलविशेषं दर्शयति।

श्रद्धा आस्तिव्यवुद्धिः। भक्तिर्भजनं तात्पर्यम्। आत्मनः सुखम्
आत्मसुखम्। तेन च क्षान्त्यादिभिश्च युज्यते॥132॥

न क्रोधो न च मात्सर्यं न लोभो नाशुभा मतिः ।
भवन्ति कृतपुण्यानां भक्तानां पुरुषोत्तमे ॥१३३॥

न क्रोधो न लोभो नाशुभा मतिः इति ऋकारानुवन्धरहितेन नकारेण
समस्तं पदन्नयम्; क्रोधादयो न भवन्ति मात्सर्यं च न भवतीत्यर्थः ॥१३३॥

द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा खं दिशो भूर्महोदधिः ।
वासुदेवस्य वीर्येण विधृतानि महात्मनः ॥१३४॥

ससुरासुरगन्धर्वं सयक्षोरगराक्षसम् ।
जगद् वशे वर्ततेदं कृष्णस्य सचराचरम् ॥१३५॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिः सत्त्वं तेजो वलं धृतिः ।
वासुदेवात्मकान्याहुः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं एव च ॥१३६॥

सर्वागमानामाचारः प्रथमं परिकल्पते ।
आचारप्रभवो धर्मो धर्मस्य प्रभुरच्युतः ॥१३७॥

ऋषयः पितरो देवा महाभूतानि धातवः ।
जङ्गमाजङ्गमं चेदं जगन्नारायणोद्दत्तम् ॥१३८॥

योगो ज्ञानं तथा सांख्यं विद्याः शिल्पादि कर्म च ।
वेदाः शास्त्राणि विज्ञानमेतत् सर्वं जनार्दनात् ॥१३९॥

एको विष्णुर्महद्भूतं पृथग्भूतान्यनेकशः ।
त्रीङ्ग्लोकान्व्याप्य भूतात्मा भुद्गते विष्णुभुगव्ययः ॥१४०॥

‘द्यौः सचन्द्रार्कनक्षत्रा’ इत्यादिना सुत्यस्य वासुदेवस्य माहात्म्यकथने-
नोक्तानां फलानां प्राप्तिवचनं यथार्थकथनं नार्थवाद इति दर्शयति

सर्वागमानामाचारः, इत्यनेनावान्तरवाक्येन सर्वधर्माणामाचारवत एवाधिकार
इति दर्शयति ॥१४०॥

इमं स्तवं भगवतो विष्णोव्यासेन कीर्तितम् ।

पठेद्य इच्छेत् पुरुषः श्रेयः प्राप्तुं सुखानि च ॥१४१॥

‘इमं स्तवम्’ इत्यादिना सहस्रशाखाज्ञेन सर्वज्ञेन भगवता
कृष्णद्वैपायनेन साक्षात्नारायणेन कृतमिति सर्वैरेव अर्थभिः सादरं पठितव्यं
सर्वफलसिद्ध्य इति दर्शयति ॥१४१॥

विश्वेश्वरमजं देवं जगतः प्रभवाप्ययम् ।

भजन्ति ये पुष्कराक्षं न ते यान्ति पराभवम् ॥१४२॥

‘विश्वेश्वरम्’ इत्यादिना विश्वेश्वरोपासनादेव स्तोतारस्ते धन्याः कृतार्थाः
कृतकृत्या इति दर्शयति ।

‘प्रमादात् कुर्वतां कर्म प्रच्यवेताध्येषु यत् ।

स्परणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्ण स्यादिति श्रुतिः ॥’

‘आदरेण यथा स्तौति धनवन्तं धनेच्छया ।

तथा चेद् विश्वकर्तारं को न मुच्येत वन्धनात् ॥’

(गरुड० २३०।५०)

इति व्यासवचनम् ॥१४२॥

इति पञ्चमविश्रामः ॥५॥

इति सप्तमाहिकम् ॥७॥

सहस्रनामसम्बन्धिव्याख्या सर्वसुखावहा ।

श्रुतिस्मृतिन्यायमूला रचिता हरिपादयोः ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ विष्णुसहस्रनामस्तोत्रभाष्यं सम्पूर्णम् ॥